

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

જિન મહત્વ બત્રીશી

એક પરિશીલન

:સંકલન :
પૂ.આ.ભ.શ્રી.પિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ.મ.

: પ્રકાશક :
શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્દયશોવિજયજી મહારાજ
વિરચિત 'દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા' પ્રકાશન

શ્રીજિનમહત્વ બત્રીશી-એક પારિશીલન

: પરિશીલન :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. રામચન્દ્રસૂ. મ. સા. ના
પદ્મલંકાર પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ. મ.

: પ્રકાશન :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન લેખ શીલિંગ અસ દ્વારે

એક એકબીજા

સ્વ. શ્રીમતી છઠીબેન સિરેમલજી પદમાજી મેહતા

સાંચોર (રાજ.)

C/o. ડૉ. બી. એસ. મેહતા

પહેલો પારસીવાડા, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

ફોન - ૩૮૬૨૧૧૬/૩૮૬૨૦૦૧

શ્રીજિનમહત્વ બત્રીશી - ૪

આવૃત્તિ - પ્રથમ

: પ્રકાશન :

વિ. સં. ૨૦૫૭

નકલ - ૧૦૦૦

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન

મહા સુદ ૫, સોમવાર

જેન રીલિગિઅસ ટ્રસ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ

રજનીકાંત એફ. વોરા

મુ. પો. મુરબાડ (જિ. ઠાણે)

૬૫૫, સાચાપીર સ્ટ્રીટ,

પુણે કંમ્પ, પુણે - ૪૧૧૦૦૧.

મુકુંદભાઈ આર. શાહ

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી

પ, નવરત્ન ફ્લેટ્સ

પ્રેમવર્ધક ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ-પાલડી

પાલડી, અમદાવાદ-૭

અમદાવાદ, ૩૮૦૦૦૭

જતીનભાઈ હેમચંદ શાહ

‘કોમલ’ છાપરીયાશેરી : મહીધરપુરા

સુરત - ૩૯૫૦૦૩

: સૌજન્ય :

એક સદગૃહસ્થ

સ્વ. શ્રીમતી છઠીબેન સિરેમલજી પદમાજી મેહતા

સાંચોર (રાજ.)

C/o. ડૉ. બી. એસ. મેહતા

પહેલો પારસીવાડા, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

ફોન - ૩૮૬૨૧૧૬/૩૮૬૨૦૦૧

: મુદ્રણ વ્યવસ્થા :

કુમાર

૧૩૮- બી. ચંદાવાડી : બીજે માળે :

સી.પી. ટેંક રોડ, મુંબઈ ૪૦૦૦૦૪.

અથ જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા પ્રારમ્ભ્યતે ।

ત્રીજી બત્રીશીમાં ‘માર્ગ’નું વિવેચન કર્યું. હવે આ બત્રીશીમાં માર્ગદેશક શ્રી તીર્થંકરભગવન્તનું માહાત્મ્ય વ્યવસ્થાપિત કરાય છે —

વપ્રત્રયધ્વજછત્રચક્રચામરસમ્પદા ।

વિભુત્વં ન વિભોસ્તાદૃઙ્માયાવિષ્વપિ સમ્ભવાત્ ॥ ૪-૧॥

આશય એ છે કે આ પૂર્વેની માર્ગબત્રીશીમાં શ્રી જિનેશ્વરદેવોના પરમતારક વચનને માર્ગરૂપે વર્ણવ્યું છે. પરન્તુ જે લોકો શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માને મહાન માનતા નથી, તેઓ તેઓશ્રીના પરમતારક વચનને માર્ગસ્વરૂપ નહિ માને; તેથી શ્રીવીતરાગપરમાત્માનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા આ બત્રીશી છે. આ બત્રીશીમાં શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું માહાત્મ્ય અનુમાન-પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યું છે. ન્યાયદર્શનની પરિભાષાનો જેમને પરિચય નથી; તેમને આ બત્રીશીમાં જણાવેલી વાત સમજવાનું શક્ય નહિ બને. આમ છતાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક વાતો પ્રયત્નથી સમજી પણ શકાશે. ન્યાયદર્શનની પરિભાષાના જાણકારોને અનુલક્ષીને અહીં મુખ્યપણે વિવરણ છે.

“સમવસરણના ત્રણ કિલ્લા(ગઢ), ઈન્દ્રધ્વજ, ત્રણ છત્ર, ધર્મચક્ર અને ચામરની સમ્પદાના કારણે વિભુ (અનન્તજ્ઞાનાદિમય પરમાત્મા)નું વિભુત્વ નથી. કારણ કે તેવું વિભુત્વ તો માયાવી દેવતા વગેરેમાં પણ સંભવે છે.” - આ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરપરમાત્મા સૌથી મહાન છે - એમાં કોઈ વિવાદ

નથી. પરન્તુ એ મહત્ત્વ શ્રી તીર્થંકરનામકર્મના વિશિષ્ટ પુણ્યોદયે પ્રાપ્ત થનારી ત્રણ ગઢ વગેરે બાહ્યસમ્પદાને લઈને નથી. કારણ કે બુદ્ધિમાનોને ચમત્કારનું કારણ બનનારી એ બાહ્યસમ્પદાસ્વરૂપ મહત્ત્વ માયાવી ઈન્દ્રજાળ રચનારાને પણ હોય છે. માત્ર તેવા પ્રકારની બાહ્યસમ્પદાના કારણે જ જો મહત્ત્વ માનવાનું હોય તો તે ઐન્દ્રજાલિક માયાવીમાં પણ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અને તેથી શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મામાં જોમ મહત્ત્વની બુદ્ધિ ધર્મનું કારણ બને છે તેમ માયાવીમાં પણ તેવા પ્રકારની બાહ્યસમ્પદાના કારણે થનારી મહત્ત્વની બુદ્ધિ ધર્મનું કારણ બનશે. આથી જ સમન્તભદ્ર આચાર્યે પણ આ વાત જણાવતાં ફરમાવ્યું છે કે ‘દેવતાઓનું આગમન; આકાશમાં વિહાર (સુવર્ણકમલ ઉપર પગ સ્થાપવા) અને ચામર વગેરે વિભૂતિઓ માયાવી પુરુષોમાં પણ દેખાય છે. તેથી એ વિભૂતિઓને લઈને તમે મહાન છો-એવું અમે માનતા નથી.’

યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાહ્યસંપદા માયાવીમાં હોય તો ધર્મજનક મહત્ત્વની બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરન્તુ શ્રીતીર્થંકરપરમાત્મામાં એ બાહ્યસમ્પદા હોય તો મહત્ત્વની બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા ધર્મનું કારણ બને છે. તેથી આ રીતે વ્યક્તિવિશેષની બાહ્યસમ્પદાને ધર્મની પ્રયોજિકા માનવાથી કોઈ જ અતિપ્રસંગ નથી; પરન્તુ આ રીતે વ્યક્તિવિશેષની અપેક્ષાએ બાહ્યસમ્પદાને મહત્ત્વ-બુદ્ધિની પ્રત્યે કારણ માનીને અતિપ્રસંગનું નિવારણ કરવાનું હોય તો મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે દરેક પદાર્થમાં રહેનારા પ્રમેયત્વ

(યથાર્થજ્ઞાનની વિષયતા) વગેરે સામાન્યધર્મને કારણ માની મહત્ત્વબુદ્ધિ દ્વારા ધર્મની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવશે. યદ્યપિ, પ્રમેયત્વ દરેક પદાર્થમાં વૃત્તિ હોવાથી તેને લઈને તો સર્વત્ર મહત્ત્વબુદ્ધિ દ્વારા ધર્મની પ્રાપ્તિનો અતિપ્રસંગ આવશે, તેથી પ્રમેયત્વાદિ ધર્મને મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે પ્રયોજક માની શકાશે નહિ; પરન્તુ અહીં પણ શ્રી વીતરાગપરમાત્મામાં જે પ્રમેયત્વ છે, તે જ મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે પ્રયોજક છે; એ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષને આશ્રયીને વિશિષ્ટ પ્રમેયત્વને મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે પ્રયોજક માનવાથી એ અતિપ્રસંગનું નિવારણ કરી શકાય છે. અને તેથી પ્રમેયત્વસ્વરૂપે શ્રી વીતરાગપરમાત્મામાં થનારી મહત્ત્વબુદ્ધિથી પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. એ અનિષ્ટ પ્રસંગનું નિવારણ કરવા માટે મહત્ત્વ-બુદ્ધિની પ્રત્યે કોઈ વિશેષધર્મ જ પ્રયોજક તરીકે માનવો આવશ્યક છે. એ જો ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાહ્યસંપદા માનીએ તો માયાવીમાં પણ તેવા પ્રકારનું બુદ્ધિમાનોને ચમત્કારનું કારણભૂત મહત્ત્વ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે ત્રણ ગઢ, ત્રણ છત્ર અને ચામરાદિ સ્વરૂપ બાહ્યસંપદા તો માયાવીમાં જણાય છે.

આ અતિપ્રસંગના નિવારણ માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યક્તિવિશેષને આશ્રયીને કોઈ વિશેષધર્મને મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે પ્રયોજક માનવાનું શક્ય ન હોવાથી જ; “કોઈ વાર અસાધુમાં નિરવધવસતિનું આસેવન; નવકલ્પી વિહાર અને નિર્દોષભિક્ષા વગેરેને લઈને સાધુત્વની બુદ્ધિ થાય અને તેમની સ્વચ્છન્દચારિતા તથા ગુરુપારતન્ત્ર્યનો અભાવ વગેરે

વિશેષતાનું જ્ઞાન ન થાય તો તેવા પ્રકારની સાધુત્વબુદ્ધિથી ત્યાં ધર્મનો અભાવ થતો નથી.” આ પ્રમાણે તે તે ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે - તે સંગત બને છે. કારણ કે વ્યક્તિવિશેષને આશ્રયીને મહત્ત્વપ્રયોજક (મહત્ત્વબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા ધર્મની પ્રત્યે પ્રયોજક) કોઈ પણ ધર્મને માનવાનો હોય તો અસાધુમાં નિરવધવસતિનું આસેવન વગેરે ધર્મ; વ્યક્તિવિશેષ- (સુસાધુ)માંનો ન હોવાથી તેને લઈને સાધુત્વની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવા દ્વારા તે ધર્મની પ્રત્યે પ્રયોજક નહિ બને. અને તેથી તે તે ગ્રન્થમાં જે જણાવ્યું છે કે-‘તેવા સ્થળે ફળનો અભાવ થતો નથી’ : આ વાત સંગત નહિ બને. આથી સમજી શકાશે કે વ્યક્તિવિશેષને આશ્રયીને કોઈ પણ ધર્મવિશેષને મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે પ્રયોજક માનવાનું ઉચિત નથી.

યદ્યપિ આ રીતે મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે વ્યક્તિવિશેષ- ગત ધર્મની પ્રયોજકતા માનવાની ન હોય તો; સાધુ અને અસાધુના વિશેષધર્મના દર્શનના અભાવમાં સામાન્યથી નિરવધવસતિ વગેરે સામાન્યધર્મને આશ્રયીને સાધુ અને અસાધુ-બંનેમાં સાધુત્વની બુદ્ધિએ વંદનાદિ ક્રિયા કરવાથી ફળભેદ(ફલવિશેષ) નહિ થાય; પરંતુ સામાન્યફળની વિવક્ષામાં જ વ્યક્તિવિશેષગત ધર્મનો નિવેશ કર્યો નથી. અવ્યક્ત(સૂક્ષ્મ)સમાધિ સ્વરૂપ ફલવિશેષની પ્રત્યે તો વ્યક્તિવિશેષગત ધર્મથી જ ઉત્પન્ન થનારી મહત્ત્વબુદ્ધિ પ્રયોજક છે, તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી.

‘નિરવધ વસતિ, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર અને નિર્દોષભિક્ષા આદિના કારણે અસાધુમાં પણ સાધુત્વની

અનુમિતિ થાય છે જ; અને ત્યાર બાદ તે અનુમિતિના કારણે તેમને કરાતા વંદનાદિની ક્રિયાથી ફલવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહત્ત્વબુદ્ધિની પ્રત્યે વ્યક્તિગત કોઈ ધર્મવિશેષને પ્રયોજક માનતા નથી માટે અસાધુમાં સાધુત્વબુદ્ધિથી (અનુમિતિથી) વંદનાદિ ક્રિયાના કારણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે - એવું નથી' : આ પ્રમાણે જો માનવામાં આવે તો પ્રકૃત સ્થળે ભગવાન શ્રીવીતરાગપરમાત્મામાં પણ અવ્યભિચારી (અનન્યસાધારણ) એવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી મહત્ત્વની અનુમિતિ પછી જ તેઓશ્રીના સ્મરણાદિથી ફળની વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે - એ પ્રમાણે કહી શકાય છે. આથી મહત્ત્વ ન (મૂળ શ્લોકમાં વિષ્ણુત્વં ન આવો પાઠ છે, ત્યાં વિષ્ણુત્વં ના સ્થાને મહત્ત્વં આવો પાઠ હોવો જોઈએ) આ પદ પછી 'અનુમેયમ્' આ પદ અધ્યાહારથી સમજવું. તેથી શ્લોકનો અર્થ એ થશે કે-ત્રણ ગઢ, ઈન્દ્રધ્વજ, છત્ર, ધર્મચક્ર અને ચામર વગેરેની સમ્પદાથી પરમાત્માના મહત્ત્વનું અનુમાન ન કરવું. કારણ કે તેવા પ્રકારનું; બુદ્ધિમાનોને ચમત્કાર કરાવનારું મહત્ત્વ તો માયાવી જનોમાં પણ સંભવે છે. - આ રીતે શ્લોકના અર્થમાં કોઈ અનુપપત્તિ (અસંગતિ) નથી. પોતાને છોડીને બીજામાં રહેનારા અભાવના પ્રતિયોગી એવા ગુણવત્ત્વ (અનન્યસાધારણ ગુણ) સ્વરૂપ મહત્ત્વ છે. આવા મહત્ત્વનું અનુમાન બાહ્યસમ્પદાથી કરી શકાય નહિ. કારણ કે માયાવીમાં જ બાહ્યસમ્પદા હોવા છતાં મહત્ત્વ નથી, તેથી વ્યભિચાર આવે છે. આશય એ છે કે પરમાત્મામાં પોતાના

અસાધારણ ગુણોના કારણે મહત્ત્વ છે. એ ગુણવત્ત્વ (ગુણો)સ્વરૂપ જ અહીં મહત્ત્વ છે. પરમાત્માને છોડીને બીજે બધે એ ગુણોનો અભાવ છે. એ ગુણોના અભાવના પ્રતિયોગી (જેનો અભાવ, તે અભાવનો પ્રતિયોગી) ગુણો છે. તે ગુણો માત્ર પરમાત્મામાં જ છે. અનન્યસાધારણ એવા ગુણોસ્વરૂપ મહત્ત્વ; અન્ય(માયાવી)સાધારણ એવી બાહ્યસમ્પદાથી અનુમાન કરવા યોગ્ય ન જ હોય-એ સ્પષ્ટ છે. યદિ ચ.....આ ગ્રન્થથી જણાવેલી વાતમાં મહત્ત્વ ન આ પદ પછી અનુમેયમ્ નો અધ્યાહાર કરવો પડે છે, તેથી તેમાં યદિ ચ કહીને અસ્વારસ્ય સૂચવ્યું છે...ઇત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૪-૧॥

બાહ્યસમ્પદાના કારણે પરમાત્માનું મહત્ત્વ નથી, તો ક્યા રૂપથી તે મહત્ત્વ છે - આવી જિજ્ઞાસામાં જણાવાય છે-
સ્વામિનો વચનં યત્તુ સંવાદિ ન્યાયસદ્ગતમ્ ।

કુતર્કધ્વાન્તસૂર્યાશુર્મહત્ત્વં તદ્ યદભ્યધુઃ ॥૪-૨॥

“કુતર્કસ્વરૂપ અંધકારને દૂર કરવા સૂર્યના કિરણ જેવું ન્યાયસંગત અને સંવાદી એવું સ્વામીનું જે વચન છે, તે મહત્ત્વ છે. જેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિમહારાજએ ફરમાવ્યું છે કે” આ પ્રમાણે બીજા શ્લોકનો અર્થ છે. તેને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકામાં ફરમાવ્યું છે કે શ્રી વીતરાગપરમાત્માનું સમર્થ- (ફળસાધક) પ્રવૃત્તિને કરાવનારું, સંવાદી અને સ્યાદ્વાદમુદ્રાને અનુસારી એવું જે ન્યાયસદ્ગત વચન છે; તે સ્વરૂપ મહત્ત્વ છે. શ્રી વીતરાગપરમાત્માનું પરમતારક વચન સ્યાદ્વાદમુદ્રા-

(મર્યાદા)નું અતિક્રમણ કરતું નથી, તેથી તે ન્યાયસંગત છે. સ્યાદ્વાદમુદ્રાનું અતિક્રમણ કરનારા એકાન્તવાદનાં વચનો તત્ત્વને આશ્રયીને અન્યાયસ્વરૂપ છે. એકાન્તવાદની અન્યાયરૂપતા ‘ધર્મધર્મિસમ્બન્ધભેદેઽનવસ્થાનાત્...’ ઇત્યાદિ ગ્રન્થથી જણાવી છે. તેનો આશય એ છે કે રક્તો ઘટઃ કે રક્તરૂપવાન્ ઘટઃ (લાલ ઘડો કે લાલરૂપવાળો ઘડો)...વગેરે પ્રયોગસ્થળે રક્ત રૂપ ધર્મ છે, તેનો ધર્મી ઘટ છે. ધર્મ અને ધર્મીનો જે સંબંધ છે (સમવાય...વગેરે) તે સંબન્ધ; ધર્મ અને ધર્મીથી તદ્દન પટ વગેરેની જેમ ભિન્ન છે (જુદો છે) - આ પ્રમાણે કેટલાક એકાન્તવાદી એવા લોકોની માન્યતા છે. તેમના મતે સંબન્ધ; ધર્મ અને ધર્મી બંન્નેમાં હોવાથી રક્તો ઘટઃ અને રક્તરૂપવાન્ ઘટઃ વગેરે પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે રક્ત રૂપને ઘડામાં રહેવા માટે જેમ સંબન્ધની જરૂર છે તેમ એ સંબન્ધને રક્તરૂપ સ્વરૂપ ધર્મ અને ઘટ સ્વરૂપ ધર્મીમાં પણ રહેવા માટે બીજા સંબન્ધની જરૂર પડશે. આવી જ રીતે તે બીજા સંબન્ધને પણ રહેવા માટે ત્રીજા સંબન્ધની જરૂર પડશે. અને તેથી સમ્બન્ધોની પરંપરા ચાલ્યા જ કરશે, જે અનવસ્થાસ્વરૂપ દોષ છે. આથી સમજી શકાશે કે ધર્મ અને ધર્મીથી સમ્બન્ધને એકાન્તે(સર્વથા) ભિન્ન(જુદો) માનવાથી અનવસ્થા આવે છે.

આવી જ રીતે ધર્મધર્મીના સમ્બન્ધને ધર્મધર્મીથી તદ્દન જ અભિન્ન માનવામાં આવે તો રક્તો ઘટઃ કે રક્તવાન્ ઘટઃ ઇત્યાદિ સહપ્રયોગો(સામાનાધિકરણના સૂચક પ્રયોગો)

વગેરેની અનુપપત્તિ શ્રેષ્ઠ. કારણ કે સામાનાધિકરણ (સમાન અધિકરણમાં રહેવું) કથંચિદ્(કોઈ પણ રીતે) ભિન્ન અનેક પદાર્થમાં હોય છે. સર્વથા અભિન્ન પદાર્થમાં સામાનાધિકરણ હોતું નથી. તેથી જ ઘટો ઘટઃ કે ઘટવાન્ ઘટઃ આવા પ્રયોગો ઉપપન્ન નથી. આથી સ્પષ્ટ છે કે ધર્મધર્મીના સંબન્ધને ધર્મધર્મીથી સર્વથા અભિન્ન માનવામાં રક્તો ઘટઃ કે રક્તવાન્ ઘટઃ ઇત્યાદિ પ્રયોગો ઉપપન્ન નહિ બને. આ પ્રમાણે એકાન્તે ભેદ કે એકાન્તે અભેદ પક્ષમાં દોષ સ્પષ્ટ છે. એકાન્તાભેદ-પક્ષમાં ઘટો ઘટવાન્ જેમ પ્રયોગ થતો નથી તેમ રક્તરૂપવાન્ ઘટઃ ઇત્યાદિ આધાર(ઘટ) આધેય(રક્ત રૂપ) ભાવને જણાવનારા પ્રયોગાદિની પણ અનુપપત્તિ છે, તે સહપ્રયોગાદ્યનુપપત્તેઃ અહીં આદિ પદથી જણાવ્યું છે.

યદપિ ધર્મ અને ધર્મીના સંબન્ધને સર્વથા અતિરિક્ત (ધર્મધર્મીથી ભિન્ન) માનવાથી જે અનવસ્થા આવે છે, તેના નિવારણ માટે એ સંબન્ધને રહેવા જે સંબન્ધ કલ્પાય છે તે સંબન્ધ સ્વતઃ સમ્બદ્ધ છે. તેને રહેવા માટે સમ્બન્ધાન્તરની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી કે જેથી અનવસ્થા આવે. પરંતુ આ રીતે તો વસ્તુની શબ્દલતા (પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા ધર્મોનું એક સ્થાને રહેવું) સિદ્ધ થાય છે. સંબન્ધમાં સ્વતઃ સંબદ્ધત્વ અને પરતઃ સમ્બદ્ધત્વ માનવાથી શબ્દલત્વ સિદ્ધ જ છે. તેથી વસ્તુમાત્રમાં આ રીતે શબ્દલત્વ માનવું જ ઉચિત છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ધર્મધર્મીના સંબન્ધમાં ધર્મ-ધર્મીથી કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્નત્વ માનવાનું હોવાથી સર્વથા

ભિન્નત્વ કે સર્વથા અભિન્નત્વ માનવામાં આવતા દોષો નહીં આવે.

‘કોઈ કોઈ સ્થાને એકાન્તે ભેદ કે એકાન્તે અભેદનો અનુભવ થતો હોવાથી સર્વત્ર વસ્તુમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ શબ્દત્વ માનવાની જરૂર નથી.’ - આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે સર્વત્ર વસ્તુમાં શબ્દત્વનો અનુભવ થતો હોવા છતાં એકાન્તદર્શનના અત્યન્તપરિચયાદિ દોષની પ્રબળતાના કારણે આકાશ અને ઘટ વગેરેમાં એકાન્તે નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરેનો ભ્રમ થતો હોય છે. એકાન્તે નિત્યત્વાદિના બાધક એવા વિશેષધર્મનું દર્શન કરાવવા દ્વારા એ ભ્રમને દૂર કરી શકાય છે. સામે રહેલા સ્થાણુ(ઝાડનું થડ)માં પુરુષત્વનો ભ્રમ; શાખાદિના વિશેષ દર્શનથી જેમ દૂર કરી શકાય છે તેમ એકાન્તે નિત્યત્વાદિ પક્ષમાં પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારબાધાદિ દોષોના દર્શનથી તે ભ્રમ દૂર કરી શકાય છે...આ બધું અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ન્યાયની પરિભાષાથી પરિચિત જિજ્ઞાસુઓએ આ સાથે પ્રકાશિત વિવરણથી ગ્રન્થની પડ્કિતઓ લગાડવી જોઈએ. આથી જ કેટલીક પડ્કિતઓનું આ ગુજરાતી વિવરણમાં તેનું અક્ષરશઃ વિવરણ કર્યા વિના જ વિવરણ કર્યું છે - એ યાદ રાખવું.

યદ્યપિ; શ્રી વીતરાગપરમાત્માનું સંવાદિ જે પરમતારક વચન છે, તેને અહીં આ શ્લોકમાં મહત્ત્વસ્વરૂપે વર્ણવ્યું છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અનન્યસાધારણગુણવત્ત્વસ્વરૂપ તે મહત્ત્વ છે - આ પ્રમાણે આ પૂર્વે પહેલા શ્લોકમાં છેલ્લે વર્ણવ્યું છે.

પરન્તુ અવચ્છેદ અને અવચ્છેદક તેમ જ લિંગ અને લિંગી - એ બેમાં સ્યાદ્વાદને આશ્રયીને કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી એ પ્રમાણે જણાવવામાં કોઈ દોષ નથી. આશય એ છે કે વીતરાગો મહાન્ સંવાદિવચનવત્ત્વાદ અને વીતરાગઃ સંવાદિવચનવત્ત્વેન મહાન્ અહીં શ્રીવીતરાગપરમાત્મામાં મહત્ત્વને સંવાદિવચનવત્ત્વ હેતુથી સિદ્ધ કર્યું છે અને જણાવ્યું છે. એમાં મહત્ત્વ સાધ્ય છે (લિંગી છે) અને તેમાં હેતુ-સાધન (લિંગ) સંવાદિવચનવત્ત્વ (વચન) છે. સ્યાદ્વાદને આશ્રયીને લિંગ (સાધન) અને લિંગી (સાધ્ય) એ બેમાં કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી સંવાદિવચનસ્વરૂપ લિંગને મહત્ત્વસ્વરૂપે (લિંગી-સાધ્ય સ્વરૂપે) વર્ણવ્યું છે. તેમ જ વીતરાગઃ સંવાદિવચનવત્ત્વેન મહાન્ આ પ્રતીતિમાં વીતરાગપરમાત્માનું વિશેષણ મહત્ત્વ છે અને મહત્ત્વનું વિશેષણ સંવાદિવચન છે. વિશેષણનું વિશેષણ પ્રથમ વિશેષણમાંની વિશેષણતાનું અવચ્છેદક કહેવાય છે. અને તેનાથી અવચ્છેદ તે વિશેષણતા (વિશેષણ) મનાય છે. આથી સમજી શકાશે કે મહત્ત્વ અવચ્છેદ છે અને તેનું અવચ્છેદક સંવાદિવચન છે. સ્યાદ્વાદને આશ્રયીને એ બંન્નેનો પણ કથંચિદ્ અભેદ હોવાથી સંવાદિવચનસ્વરૂપે મહત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં કોઈ અનુપપત્તિ નથી..વગેરે અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું... ॥૪-૨॥

પૂર્વ શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ સંવાદિવચનરૂપે જ ભગવાન શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું મહત્ત્વ જણાવ્યું છે, તે જણાવાય છે —

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥૪-૩॥

શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે. આશય એ છે કે શ્રી મહાવીર પરમાત્માને વિશે મને પક્ષપાત નથી. ગુણની તાત્ત્વિકતાનો વિચાર કર્યા વિના તે તે વ્યક્તિ પ્રત્યે જે રાગ થાય છે; તેને પક્ષપાત કહેવાય છે. એવો રાગ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને વિશે મને નથી. તેમ જ કપિલાદિ(સાઙ્ખ્યાદિ દર્શનોને માનનારા તે તે દાર્શનિકો)ને વિશે મને દ્વેષ નથી. જેમનું વચન યુક્તિમદ્ છે, તેમનો મહાપુરુષ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ શ્રી વીતરાગપરમાત્માનું મહત્ત્વ અવિસંવાદી (યુક્તિમદ્) વચનને લઈને છે - એ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. ॥૪-૩॥

બાહ્યસંપદામાત્રથી પરમાત્માનું મહત્ત્વ નથી, તેનું વ્યવસ્થાપન કરીને હવે પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થનારા બાહ્ય વિશિષ્ટ ભાવો પણ પરમાત્મામાં રહેલા મહત્ત્વના પ્રયોજક બને છે, તે જણાવાય છે —

પુણ્યોદયભવૈર્ભાવૈર્મતં ક્ષાયિકસદ્ગતૈઃ ।

મહત્ત્વં મહનીયસ્ય બાહ્યમાખ્યન્તરં તથા ॥૪-૪॥

“પુણ્યોદયના કારણે પ્રાપ્ત થયેલા અને ક્ષાયિકભાવોથી સદ્ગત એવા ભાવોથી; પૂજ્ય પરમાત્માનું બાહ્ય અને આત્મ્યન્તર મહત્ત્વ છે.” - આ પ્રમાણે ચોથા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરનામકર્મ વગેરે વિશિષ્ટ પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા વિશિષ્ટ સંઘયણ, રૂપ, સત્ત્વ, સંસ્થાન અને ગતિ વગેરે જે ભાવો છે - એ ઔદયિકભાવો; જો ક્ષાયિક(કર્મના સર્વથા ક્ષયથી પ્રાપ્ત) એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન વગેરે ભાવોથી યુક્ત હોય તો તે ઔદયિકભાવોના

કારણે પણ પરમાત્માનું બાહ્ય અને આભ્યન્તર મહત્ત્વ મનાય છે. બાહ્ય ઔદયિકભાવોના કારણે બાહ્યમહત્ત્વ અને આભ્યન્તર ક્ષાયિકભાવોના કારણે આભ્યન્તર મહત્ત્વ મનાય છે. માત્ર ઔદયિકભાવાદિ સ્વરૂપ મહત્ત્વ માયાવી વગેરેમાં પણ હોવાથી ઔદયિકભાવવિશિષ્ટ ક્ષાયિકભાવ સ્વરૂપ મહત્ત્વ જ કથંચિદ્ બાહ્ય અને આભ્યન્તર મહત્ત્વના વ્યવહારનો વિષય બને છે. આ રીતે વિશિષ્ટ(ક્ષાયિકજ્ઞાનાદિવિશિષ્ટ) બાહ્યસમ્પદા માયાવી વગેરેમાં ન હોવાથી વ્યભિચાર આવતો નથી. ॥૪-૪॥

આભ્યન્તર મહત્ત્વને જણાવનાર બાહ્યસમ્પદાનું મહત્ત્વ તરીકે વર્ણન કરીને હવે તે દૃષ્ટાન્તથી જણાવાય છે —

बहिरभ्युदयादर्शी भवत्यन्तर्गतो गुणः ।

મળે: પટાવૃત્તસ્યાપિ બહિર્જ્યોતિરુદ્ઝ્વતિ ॥૪-૫॥

શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે કે બહાર અભ્યુદયને જણાવનારો અન્તર્ગત ગુણ હોય છે. વસ્ત્રથી આરંધાદિત એવા પણ મણિની કાન્તિ બહાર ફેલાતી હોય છે. આવી જ રીતે આભ્યન્તર ગુણથી યુક્ત એવી બાહ્યસમ્પદાથી પૂજ્ય શ્રી પરમાત્માનું મહત્ત્વ મનાય છે. ॥૪-૫॥

પાંચમા શ્લોકથી શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું મહત્ત્વ; દૃષ્ટાન્ત-પૂર્વક; બાહ્યસમ્પદાથી અભિવ્યક્ત થતું આન્તરિક ગુણ સ્વરૂપ જણાવ્યું. વસ્ત્રથી આરંધાદિત હોવા છતાં મણિની બાહ્ય પ્રભાના કારણે જેમ મણિનું આન્તરિક મહત્ત્વ જણાય છે તેમ જ કર્મારંધાદિત હોવા છતાં વિશિષ્ટરૂપાદિ બાહ્યસમ્પદાના કારણે પરમાત્માનું આન્તરિક ક્ષાયિકભાવના ગુણ સ્વરૂપ મહત્ત્વ જણાય છે. આ પ્રમાણે આ પૂર્વે જણાવીને હવે; પરમાત્માનો

અનન્યસાધારણ સ્વભાવ હોવાથી જ તેઓશ્રીનું મહત્ત્વ છે, જે સ્વભાવની ભિન્નતાને લઈને પરમાત્માનું મહત્ત્વ છે એ સ્વભાવનો ભેદ તીર્થની સ્થાપના વગેરે કાર્યથી મનાય છે તેથી પરમાત્માનું એ મહત્ત્વ કાર્યલિંગક (કાર્યથી અનુભેય) છે, તે જણાવાય છે —

ભેદઃ પ્રકૃત્યા રત્નસ્ય જાત્યસ્યાજાત્યતો યથા ।

તથાર્વાંગપિ દેવસ્ય ભેદોઽન્યેભ્યઃ સ્વભાવતઃ ॥૪-૬॥

‘જેમ અજાત્યરત્ન કરતાં જાત્યરત્ન સ્વભાવથી જ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેમ શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મા, બીજા બધાની અપેક્ષાએ સ્વભાવથી જ મહાન છે’. - આ પ્રમાણે છઠ્ઠા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે અનન્તાનન્ત જીવોમાં, શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મા થવાની યોગ્યતા ખૂબ જ થોડા આત્માઓમાં રહેલી છે. એ પરમતારક આત્માઓની યોગ્યતા બીજા આત્માઓની યોગ્યતાથી જુદી છે. આ ભેદ(ફરક) અનાદિકાળથી છે, તેથી સ્વભાવથી છે. મિથ્યાત્વદશામાં અને અવ્યવહારરાશિમાં પણ આ ભેદ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવભેદ માનવામાં ન આવે તો અન્યમાં રહેનારા ગુણોની ઉત્પત્તિ પોતામાં થશે. કારણ કે આવી જાતની સ્વભાવસિદ્ધ યોગ્યતા માનવામાં ન આવે તો બીજાના ગુણો જેમ બીજાના આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આપણા પોતાના આત્મામાં થઈ શકશે. પરન્તુ આવું બનતું નથી. તેથી માનવું પડે છે કે પોતાના આત્મામાં પોતાના જ ગુણો ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા છે, જે અનાદિકાળની છે, દરેક આત્મામાં (પ્રત્યાત્મ) જુદી જુદી છે. એ અસાધારણ યોગ્યતાને લઈને તે તે આત્મામાં

ગુણો ઉત્પન્ન થતા હોય છે. શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું મહત્ત્વ પણ તેઓશ્રીની અનન્યસાધારણ યોગ્યતાને કારણે છે. અને એ યોગ્યતા પણ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વાદિ દશામાં પણ છે, એ સમજી શકાય છે.

યદ્યપિ બીજના ગુણોની ઉત્પત્તિ આપણા પોતામાં ન થાય - એ માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબની યોગ્યતા માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે કાર્યમાત્રની પ્રત્યે તેનો પ્રાગભાવ (ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો અભાવ) કારણ છે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યના સમવાયિ કારણ એવા તન્તુ વગેરેમાં કાર્ય પટાદિનો પ્રાગભાવ હોય છે. અન્યના ગુણોનો પ્રાગભાવ અન્યમાં જ છે, આપણામાં નથી. તેથી અન્યના ગુણો અન્યમાં જ ઉત્પન્ન થશે, આપણામાં નહિ. તેથી અન્યના ગુણોની ઉત્પત્તિ સ્વમાં (પોતામાં) ન થાય એ માટે યોગ્યતા માનવાની જરૂર નથી; પરન્તુ સ્વગુણનો પ્રાગભાવ સ્વયોગ્યતાસ્વરૂપ હોવાથી કોઈ દોષ નથી. સ્વનો (પોતાનો) ભાવ એટલે જ સ્વભાવ; એ સ્વપરિણતિ સ્વરૂપ છે. બીજના ગુણો પોતામાં ઉત્પન્ન થાય એવો સ્વભાવ ન હોવાથી પોતામાં એ ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી. આ રીતે સ્વગુણનો પ્રાગભાવ અને સ્વયોગ્યતા માત્ર સ્વમાં જ હોવાથી સ્વગુણો સ્વમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે સ્વગુણાદિનો પ્રાગભાવ; સ્વાદિ-યોગ્યતાપર્યવસિત છે. ॥૪-૬॥

પરમાત્મામાં અન્યાભિમત મહત્ત્વાભાવસાધક અનુમાનને જણાવીને તેની દુષ્ટતા જણાવાય છે —

નિત્યનિર્દોષતાભાવાન્મહત્ત્વં નેતિ દુર્વચઃ ।

નિત્યનિર્દોષતા યસ્માદ્ ઘટાદાવપિ વર્તતે ॥૪-૭॥

આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ શ્રી વીતરાગ પરમાત્મામાં અનન્યસાધારણ ગુણોની યોગ્યતા સ્વભાવથી જ અનાદિકાળથી હોય છે. કાલાન્તરે એ યોગ્યતાને લઈને તથાવિધ સામગ્રીની પ્રાપ્તિથી એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી એ સ્પષ્ટ છે કે અનાદિકાળથી (નિત્ય) શ્રીવીતરાગપરમાત્મા મહાન નથી. ગુણની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પરમાત્મામાં દોષો હતા. પાછળથી તેઓ સર્વથા નિર્દોષ અને સમગ્ર ગુણથી પરિપૂર્ણ બન્યા. તેથી તેઓ-શ્રી મહાન છે. પરંતુ આ રીતે તેઓશ્રીને મહાન માનવાનું ઉચિત નથી. કારણ કે તેઓશ્રી નિત્યનિર્દોષ નથી. “વીતરાગો ન મહાન્ નિત્યનિર્દોષત્વાભાવાત્” - આ અનુમાનથી પરમાત્મામાં આપણી જેમ મહત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે. એ અનુમાનને દૂષિત કરતાં શ્લોકમાં ઇતિ દુર્વચ્ઃ... ઇત્યાદિ ગ્રન્થથી દોષ જણાવાય છે. એનો આશય એ છે કે - ‘નિત્યનિર્દોષ ન હોવાથી પરમાત્મામાં મહત્વ નથી.’ - આ પ્રમાણે કહેવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે આવી નિર્દોષતા તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ હોવા છતાં ત્યાં મહત્વ મનાતું નથી. જ્યાં જ્યાં નિર્દોષતા (નિત્ય - નિર્દોષતા) છે ત્યાં ત્યાં મહત્વ છે-એ કહેવાનું શક્ય નથી. કારણ કે ઘટાદિમાં નિત્યનિર્દોષતા હોવા છતાં મહત્વ ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે છે.

દોષના અત્યન્તાભાવ સ્વરૂપ નિર્દોષતા છે. એ અત્યન્તાભાવરૂપ હોવાથી જ નિત્ય છે. તેથી કેવળ નિર્દોષતા પદથી એ અર્થ (નિત્યનિર્દોષતા) પ્રતીત થતો હોવાથી ‘નિત્ય’ પદ યદ્યપિ વ્યર્થ છે. પરંતુ નિત્યનિર્દોષતાનો અર્થ એ છે કે દોષસામાન્યનો અત્યન્તાભાવ હોવો જોઈએ અને દોષાત્યન્તાભાવવદ્ વસ્તુ નિત્ય હોવી જોઈએ. અર્થાદ્ નિત્યત્વવિશિષ્ટ (નિત્યત્વ જ્યાં

રહેતું હોય ત્યાં રહેનાર) નિર્દોષતા વિવક્ષિત છે. તેથી નિત્ય પદ વ્યર્થ નહીં બને. ઘટાદિ પદાર્થમાં યદ્યપિ નિર્દોષતા હોવા છતાં નિત્યત્વ ન હોવાથી નિત્યત્વવિશિષ્ટ નિર્દોષતાના અભાવના કારણે વ્યભિચાર નહીં આવે, પરન્તુ આકાશાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં નિત્યત્વવિશિષ્ટ નિર્દોષતા હોવાથી ત્યાં વ્યભિચાર આવે છે.

આથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્પષ્ટ છે કે ‘વીતરાગો ન મહાન્ નિત્યનિર્દોષત્વાભાવાત્’ અહીં મહત્વાભાવસ્વરૂપ સાધ્ય જ્યાં નિશ્ચિત છે ત્યાં ઘટાદિ (આકાશાદિ) અન્વયકૃષ્ટાન્તમાં નિત્યનિર્દોષત્વાભાવસ્વરૂપ સાધન-હેતુનું વૈકલ્ય છે. મહત્વાભાવસ્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ જે મહત્વસ્વરૂપ છે, તેનો નિશ્ચય જેમાં છે એ પરમાત્મા-ઈશ્વરસ્વરૂપ વ્યતિરેકકૃષ્ટાન્ત ઉભયવાદિસંમત નથી, તેથી કૃષ્ટાન્તાસિદ્ધિ છે. વીતરાગો ન મહાન્... આ અનુમાનનો કર્તા; વીતરાગને અસિદ્ધ માને તો તેને પક્ષાડપ્રસિદ્ધિ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી વીતરાગપરમાત્માની સિદ્ધિ કરે તો તે પ્રમાણ કે જે શ્રી વીતરાગપરમાત્મા સ્વરૂપ ધર્મી(પક્ષ-વિશેષ્ય-ઉદ્દેશ્ય)નું ગ્રાહક-સાધક છે, તે પ્રમાણથી જ શ્રી વીતરાગપરમાત્મામાં મહત્વ પણ સિદ્ધ થવાથી મહત્વાભાવને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયુક્ત એ (નિત્યનિર્દોષત્વાભાવ) હેતુમાં બાધ આવે છે...ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪-૭॥

ઉપર જણાવેલા સાધનવૈકલ્યદોષને દૂર કરવા માટે જણાવેલા ઉપાયને જણાવીને તેનું નિરાકરણ કરાય છે —

સાત્મન્યેવ મહત્ત્વાઙ્ગમિતિ चेत् तत्र का प्रमा ।

पुमन्तरस्य कल्प्यत्वाद् ध्वस्तदोषो वरं पुमान् ॥૪-૮॥

“આત્મામાં રહેનારી જ (ઘટાદિમાં રહેનારી નહિ) નિત્યનિર્દોષતા મહત્ત્વની પ્રયોજિકા છે. તેનો ઘટાદિમાં અભાવ હોવાથી પરમાત્મામાં મહત્ત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે-આ પ્રમાણે કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. નિત્યનિર્દોષ પુરુષની કલ્પના કરીને તેમાં મહત્ત્વ માનવું; એના કરતાં તો જે પુરુષના દોષો નાશ પામ્યા છે એમાં જ મહત્ત્વ માનવાનું સારું છે.” - અ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે વીતરાગો ન મહાન્ (મહત્ત્વાભાવવાન્) નિત્યનિર્દોષત્વાભાવાત્ આ અનુમાનમાં ઉપર (સાતમા શ્લોકમાં) જણાવ્યા મુજબ ઘટાદિ અન્વયદૃષ્ટાન્તમાં સાધન-હેતુની વિકલતા જણાવી છે. એ દોષનું નિવારણ કરવા માટે આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વાભાવને હેતુ માનવો જોઈએ. ઘટાદિમાં રહેનારી નિત્યનિર્દોષતા આત્મામાં રહેનારી નથી. તેથી આત્મામાં રહેનારી નિત્યનિર્દોષતા ઘટાદિમાં ન હોવાથી આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વનો અભાવ ઘટાદિમાં છે જ. આથી ઘટાદિમાં સાધનની વિકલતાનો પ્રસંગ આવતો નથી. પરંતુ આત્મામાં નિત્યનિર્દોષતા જ પ્રસિદ્ધ (પ્રમાણસિદ્ધ) નથી. તેથી, સાધનસ્વરૂપ અભાવ(આત્મવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ નિત્યનિર્દોષત્વાભાવ)નો પ્રતિયોગી (આત્મવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ નિત્યનિર્દોષત્વ) પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેના અભાવ સ્વરૂપ સાધનની (હેતુની) પણ પ્રસિદ્ધિ નથી. આથી સમજી શકાશે કે આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વાભાવ સ્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ છે.

યદ્યપિ મહત્ પદ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે પદની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત તરીકે નિત્યનિર્દોષત્વ કોઈ પણ આત્મામાં માનવાનું

આવશ્યક છે. તેથી આત્મામાં નિત્યનિર્દોષત્વ અપ્રસિદ્ધ નથી. આશય એ છે કે નીલ વગેરે પદોની પ્રવૃત્તિ (પ્રયોગ) જ્યાં નીલરૂપ વગેરે છે ત્યાં થાય છે. તેથી નીલરૂપ વગેરે, જેમ નીલ પદ વગેરેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત મનાય છે તેમ મહત્ પદનું પણ કોઈ એક પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોવું જોઈએ. કારણ કે પદમાત્ર પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળાં હોય છે. મહત્ પણ નીલાદિ પદોની જેમ પદ છે. તેથી તેનું પણ કોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત હોવું જોઈએ. મહત્ પદનું જે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે; તે ‘આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વ’ છે - આ રીતે મહત્ પદના પ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્વરૂપે આત્મવૃત્તિ - નિત્યનિર્દોષત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી ઘટાદિ અન્વય-દૃષ્ટાન્તમાં (નિશ્ચિત-સાધ્ય-મહત્વાભાવવદ્માં) આત્મવૃત્તિ-નિત્યનિર્દોષત્વાભાવ સ્વરૂપ હેતુ પણ સિદ્ધ છે - એ સમજી શકાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ મહત્ પદના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્વરૂપે આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વને માની તેના આશ્રય તરીકે પુરુષાન્તરની કલ્પના કરવા કરતાં જેમના દોષોનો ધ્વંસ થયો છે, તે પુરુષના ‘ધ્વસ્તદોષત્વ’ ને જ મહત્ પદની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત સ્વરૂપે માનવાનું ઉચિત છે. કારણ કે નિત્યનિર્દોષત્વાભાવ અત્યન્તાભાવસ્વરૂપ હોવાથી નિત્યત્વાદિઘટિત છે. તેથી તેની અપેક્ષાએ ‘ધ્વસ્તદોષત્વ’ ને મહત્ પદની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત તરીકે માનવામાં લાઘવ છે. એ પ્રમાણે માનવાથી નિત્યનિર્દોષત્વ (આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વ)ની અપ્રસિદ્ધિથી તેના અભાવની પણ અપ્રસિદ્ધિ થવાથી વીતરાગો ન મહાન્ આત્મવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-નિત્યનિર્દોષત્વાભાવાત્ આ

અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ છે.

યદ્યપિ મહત્ પદના પ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્વરૂપે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધ્વસ્તદોષત્વ(યાવદ્દોષોના ધ્વંસ)ને માનવાથી તે તે દોષોના ધ્વંસને એટલે કે અનન્ત દોષધ્વંસોને અથવા તે ધ્વંસોના સમુદાયને મહત્ પદનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માનવું પડે છે. તેની અપેક્ષાએ તો દોષસામાન્યના અત્યન્તાભાવ સ્વરૂપ એક જ નિર્દોષત્વને મહત્ પદનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત માનવામાં લાઘવ છે. અને તેથી એમ કરવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હેતુ અસિદ્ધ નહિ બને. કારણ કે નિત્યનિર્દોષત્વ પ્રસિદ્ધ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેનો અભાવ પણ પ્રસિદ્ધ થશે. પરન્તુ ખરી રીતે પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત માત્ર પદાર્થાન્તરને સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે કોઈ પદ જોઈને લોકમાં પદાર્થની કલ્પના કરાતી નથી, પણ પદાર્થ જોઈને આત્મપુરુષાદિના વચનાદિના અનુસારે પદનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તેથી મહત્ પદના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે નિત્યનિર્દોષત્વને સિદ્ધ કરવાનું શક્ય ન હોવાથી આત્મવૃત્તિનિત્યનિર્દોષત્વાભાવ સ્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ છે. ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪-૮॥

જેમના દોષોનો સર્વથા ધ્વંસ થયો છે તેઓમાં રહેલું ‘ધ્વસ્તદોષત્વ’ મહત્ પદનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે - એ પ્રમાણે જણાવીને એ ધ્વસ્તદોષત્વમાં શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે જણાવેલ પ્રમાણ જણાવાય છે. અન્યથા આત્મામાં જેમ નિત્યનિર્દોષત્વ અસિદ્ધ છે તેમ ધ્વસ્તદોષત્વ પણ ક્યાં સિદ્ધ છે ? આવી શંકાનો સંભવ છે. તેથી ‘ધ્વસ્તદોષત્વ’માં પ્રમાણ બતાવાય છે -

દોષાવરણયોર્હાનિર્નિ:શેષાસ્ત્યતિશાયનાત્ ।

ક્વચિદ્ યથા સ્વહેતુશ્ચો બહિરન્તર્મલક્ષયઃ ॥૪-૯॥

જેમ મલક્ષયના હેતુથી સુવર્ણાદિના વ્યાહ્ય અને આબ્યન્તર મલનો ક્ષય થાય છે તેમ રાગાદિ દોષો અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મસ્વરૂપ આવરણોની હાનિ કોઈ સ્થાને સર્વથા થાય છે, કારણ કે તેમાં તરતમતા છે - આ પ્રમાણે નવમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે રાગાદિ દોષો અને કર્મસ્વરૂપ આવરણ : એ બંન્નેની હાનિ(ક્ષય-હ્રાસ)માં દરેક જીવને આશ્રયીને તરતમતા (ઓછી-વધારે) દેખાય છે તેથી તે બંન્નેની હાનિ કોઈ આત્મામાં સર્વથા હોય છે. તેમાં સુવર્ણના મલને દૃષ્ટાન્ત તરીકે સમજવું. જેમ સુવર્ણમાં કોઈનામાં ઓછો; કોઈનામાં વધારે મલ હોવાથી મલની હાનિ તરતમતાવાળી જણાય છે અને તેથી તે મલની હાનિ કોઈ સ્થાને સર્વથા થાય છે તેમ જીવમાં કોઈનામાં રાગાદિ દોષો અને કર્મસ્વરૂપ આવરણ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં હોવાથી તેની હાનિ તરતમતાવાળી છે. તેથી કોઈ જીવમાં એ હાનિ સર્વથા થાય છે ત્યારે એ જીવમાં ધ્વસ્તદોષત્વ મનાય છે અને તે ધ્વસ્તદોષ આત્મા મહાન મનાય છે.

અહીં નૈયાયિકોની દૃષ્ટિએ અનુમાનનું સ્વરૂપ જણાવીને તેના નિરાકરણ માટે યદ્યપિ ઇત્યાદિ ગ્રન્થ છે. એનો આશય એ છે કે; દોષાવરણે, નિઃશેષહાનિપ્રતિયોગિની, તારતમ્યવદ્ધા-નિપ્રતિયોગિત્વાત્-આ અનુમાનમાં દોષાવરણ પક્ષ છે. નિઃશેષહાનિ-પ્રતિયોગિત્વ સાધ્ય છે અને તારતમ્યવદ્ધહાનિ-પ્રતિયોગિત્વ હેતુ છે. જેની હાનિ થાય છે તે હાનિના પ્રતિયોગી છે અને તેમાં (પ્રતિયોગીમાં) પ્રતિયોગિત્વ છે. ઉપર જણાવેલા અનુમાનમાં છદ્મસ્થના દોષાવરણને પક્ષ માનીએ તો ત્યાં નિઃશેષહાનિનું પ્રતિયોગિત્વ સ્વરૂપ સાધ્ય ન હોવાથી વ્યાધ આવે છે. શ્રી વીતરાગપરમાત્માના દોષાવરણને પક્ષ માનીએ

તો ત્યાં તારતમ્યવદ્દહાનિનું પ્રતિયોગિત્વ સ્વરૂપ હેતુ ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ આવે છે. તેમ જ વીતરાગ પરમાત્મામાં દોષાવરણ ન હોવાથી પક્ષાપ્રસિદ્ધિ દોષ આવે છે.

ક્વચિદ્ હેતુ અને સાધ્યનું અસ્તિત્વ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાધ અને અસિદ્ધિ ન આવે પરંતુ સાધ્યના આશ્રય તરીકે કોઈને પણ નિશ્ચિત કર્યા વિના સાધ્યનું આપાદન કરવાથી દિગ્માગના મતમાં પ્રવેશ થતો નથી એમ બનતું નથી. અર્થાદ્ દિગ્માગના મતમાં પ્રવેશ થવાથી સ્વસિદ્ધાન્તની હાનિ થાય છે. ક્ષણિકવાદી(બૌદ્ધો)ને પ્રતિક્ષણ સર્વ વસ્તુની ભિન્નતા હોવાથી સન્તાનની અપેક્ષાએ જ ઐક્ય પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે નૈયાયિકાદિને તો સર્વત્ર ક્ષણિકતા અભિપ્રેત ન હોવાથી સાધ્યાશ્રયનો નિર્ણય કરીને જ પરને માટે સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે, જે ક્વચિત્ પદના ગ્રહણથી શક્ય બનતું નથી. દિગ્માગમતમાં પ્રવેશ ન થાય : એ માટે ક્વચિત્ પદનું ગ્રહણ ન કરીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાધ અને અસિદ્ધિ દોષો છે જ - એ સમજી શકાય છે. ‘ન ક્વચિત્...દિગ્માગમતપ્રવેશ:’ - આ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય મને જે રીતે સમજાયું તે રીતે ઉપર મેં જણાવ્યું છે. આ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ભા. ૧ (પ્રકાશક :- દિવ્યદર્શનટ્રસ્ટ - ધોળકા)માં ભાવાનુવાદકારે નીચે જણાવ્યા મુજબ વર્ણવ્યું છે.

[આ દોષોનું વારણ ‘ક્વચિત્’ પદ લગાવવાથી પણ નથી થઈ શકતું. એટલે કે કો’ક આત્મામાં રહેલા દોષ અને આવરણને પક્ષ તરીકે લેવામાં આવે તો પણ એ દોષ દૂર થતા નથી. (એમાં પણ પૂર્વોક્ત દલીલ જ જાણવી. એટલે કે જો ક્વચિત્ તરીકે અવીતરાગ જીવ લેવાનો હોય તો બાધ દોષ અને વીતરાગ જીવ

લેવાનો હોય તો અસિદ્ધિ દોષ.) વળી આ આપત્તિ પણ જે દોષ-આવરણ વ્યક્તિઓથી જુદી કરીને પછી એ વ્યક્તિ અંગે આપીએ છીએ એવું નથી. માટે દિગ્નાગના મતમાં પ્રવેશ થઈ જવાનો પણ પ્રશ્ન નથી. એટલે બાધ અને અસિદ્ધિ દોષ ઊભા જ છે.]

યદ્યપિ; આ પૂર્વે જણાવેલા બાધ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ વગેરે દોષોનું વારણ કરવા દોષાવરણે, નિઃશેષહાનિપ્રતિયોગિજાતીયે તારતમ્યવદ્ધાનિપ્રતિયોગિત્વાત્ સમ્પ્રતિપન્નસ્વર્ણમલવત્; અર્થાત્ દોષ અને આવરણ, નિઃશેષહાનિના પ્રતિયોગીમાં રહેનારી જાતિવાળા છે. કારણ કે તરતમતાવાળી હાનિના એ પ્રતિયોગી છે. દા. ત. વર્તમાન સુવર્ણનો મલ. - આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી બાધ વગેરે કોઈ દોષ નહિ આવે. કારણ કે કોઈ પણ દોષાવરણમાં (દોષ અને આવરણમાં) નિઃશેષહાનિના પ્રતિયોગી એવા દોષ અને આવરણની જાતીયતા (દોષત્વ અને આવરણત્વ) પ્રસિદ્ધ હોવાથી બાધ નથી આવતો. અને છદ્મસ્થના દોષાવરણમાં તારતમ્યવદ્ધાનિપ્રતિયોગિત્વ હોવાથી અસિદ્ધિદોષ પણ આવતો નથી. પરન્તુ એ અનુમાનથી તો જે જાતિ સિદ્ધ થશે તે દોષ, આવરણ, સુવર્ણમલ : આ ત્રણમાં રહેનારી જાતિ તરીકે ઔપાધિકત્વજાતિની સિદ્ધિ થશે. તેથી દોષ અને આવરણ માત્રમાં રહેનારી જાતિને સિદ્ધ કરનારાને અર્થાન્તરદોષનો પ્રસંગ આવશે.

ઉપર જણાવેલા અનુમાનથી દોષત્વ અને આવરણત્વ જાતિની જ સિદ્ધિ થાય છે - એમ માની લઈએ તો સુવર્ણમલ સ્વરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં દોષત્વાદિ જાતિ ન હોવાથી દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્ય-વિકલતા આવે છે. આથી સમજી શકાશે કે દોષાવરણે

નિઃશેષહાનિપ્રતિયોગિની તારતમ્યવદ્ધાનિપ્રતિયોગિત્વાત્ ...
 ઈત્યાદિ અનુમાનમાં પક્ષવિવેચનમાં બાધાસિદ્ધિ દોષનો પ્રસંગ
 આવે છે, તેનું નિવારણ કરવા તથાપિ દોષત્વમાવરણત્વમ્...
 ઈત્યાદિ ગ્રન્થથી અનુમાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે જણાવાય છે.
 એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે -દોષત્વમાવરણત્વં ચ,
 નિઃશેષક્ષીયમાણવૃત્તિ, દેશતઃ ક્ષીયમાણવૃત્તિજાતિત્વાત્
 સ્વર્ણમલત્વવદ્ - આ પ્રમાણે અનુમાનનું તાત્પર્ય હોવાથી કોઈ
 દોષ નથી. કારણ કે તારતમ્યવદ્ધાનિના પ્રતિયોગી એવા દેશથી
 (અંશતઃ) ક્ષય પામતા દોષ અને આવરણમાં રહેનારી દોષત્વ
 અને આવરણત્વ જાતિમાં; દેશથી ક્ષય પામતા દોષ અને
 આવરણમાં રહેનારી જાતિમાં વૃત્તિ (રહેનાર) એવું જાતિત્વ છે
 તેમ જ શ્રીવીતરાગપરમાત્માના નિઃશેષક્ષીયમાણ દોષ અને
 આવરણમાં પણ દોષત્વ અને આવરણત્વ વૃત્તિ હોવાથી તેમાં
 'નિઃશેષક્ષીયમાણવૃત્તિત્વ' સ્વરૂપ સાધ્ય પણ છે. તેથી પૂર્વે
 જણાવ્યા મુજબ બાધ કે અસિદ્ધિ દોષ આવતો નથી...ઈત્યાદિ
 ઉપયોગપૂર્વક સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪-૯॥

શ્રીતીર્થકરપરમાત્મા જગત્કર્તા ન હોવાથી તેમનામાં
 મહત્ત્વ કઈ રીતે મનાય - આ શંકાનું નિરાકરણ કરાય છે—

इत्थं जगदकर्तृत्वेऽप्यमहत्त्वं निराकृतम् ।

कार्ये कर्तृप्रयोज्यस्य विशेषस्यैव दर्शनात् ॥૪-૧૦॥

“દોષ અને આવરણના સર્વથા ધ્વંસને લઈને પરમાત્મામાં
 મહત્ત્વ સિદ્ધ થવાથી પરમાત્મા જગત્કર્તા ન હોવા છતાં
 તેઓશ્રીમાં મહત્ત્વના અભાવનું નિરાકરણ થાય છે. કારણ કે
 કાર્યમાં; વિશેષ-સ્વરૂપ જ કર્તાનું પ્રયોજ્યત્વ દેખાતું હોવાથી

જગત્કર્તા જ સિદ્ધ નથી.” આ પ્રમાણે દશમા શ્લોકનો અર્થ છે.

આશય એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ધ્વસ્તદોષત્વના કારણે પરમાત્મામાં મહત્ત્વ સિદ્ધ હોવાથી પરમાત્મા ન મહાન્ જગદકર્તૃત્વાદ્ અસ્મદાદિવત્ આ અનુમાનથી પરમાત્મામાં મહત્ત્વાભાવ સિદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે જગત્કર્તૃત્વ કોઈ પણ વ્યક્તિમાં સિદ્ધ નથી.

યદપિ ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકં કાર્યત્વાત્ ઘટાદિવત્ આ અનુમાનથી જગત્કર્તા સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં જ્યાં કાર્યત્વ છે (જન્યત્વ છે) ત્યાં ત્યાં સકર્તૃકત્વ હોય છે. ઘટાદિમાં કાર્યત્વ છે તેથી ત્યાં કુલાલાદિનું (કુંભારાદિનું) કર્તૃત્વ છે. આવી જ રીતે પૃથ્વી વગેરેમાં કાર્યત્વ હોવાથી ત્યાં પણ કોઈનું પણ કર્તૃત્વ હોવું જ જોઈએ. પૃથ્વી વગેરેમાં આપણા સૌનું કર્તૃત્વ ન હોવાથી પૃથ્વી વગેરેનો જે કર્તા છે, તે જ જગત્કર્તા છે - એ સિદ્ધ થાય છે. પરન્તુ ‘ક્ષિત્યાદિ (પૃથ્વી વગેરે)માં કાર્યત્વ ભલે રહ્યું (હેતુ ભલે હોય) પરન્તુ સકર્તૃકત્વ(સાધ્ય) તેમાં માનતા નથી.’ - આવી શંકા(વ્યભિચારશંકા)ને દૂર કરવા માટે કોઈ તર્ક ન હોવાથી અનુમાન પ્રયોજક નહિ બને.

યદપિ; જ્યાં કાર્યત્વ છે ત્યાં કર્તૃપ્રયોજ્યત્વ છે અને જ્યાં કર્તૃપ્રયોજ્યત્વનો અભાવ છે ત્યાં કાર્યત્વનો અભાવ છે - આ નિયમથી કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તા કારણ છે-એ સ્પષ્ટ છે. ક્ષિતિ વગેરે કાર્યમાં કાર્યત્વ માનીએ અને કર્તૃપ્રયોજ્યત્વ (સકર્તૃકત્વ) ન માનીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તા કારણ છે - આવો સામાન્યથી કાર્યકારણભાવ માની શકાશે નહિ. તેથી એ કાર્યકારણભાવના અનુરોધથી ક્ષિત્યાદિમાં

સકર્તૃકત્વ માનવાનું આવશ્યક છે. આ કાર્યકારણભાવ જ ઉપર જણાવેલા અનુમાનનો પ્રયોજક છે. આથી સમજી શકાશે કે જગત્કર્તૃત્વરૂપ સાધ્યની અપેક્ષાએ જગદકર્તૃત્વસ્વરૂપ વિપક્ષનો બાધ કરનાર કાર્યસામાન્ય અને કર્તાસામાન્યનો કાર્યકારણભાવસ્વરૂપ અનુકૂળ તર્ક છે. ‘ક્ષિત્યાદિમાં કાર્યત્વ હોય અને સકર્તૃકત્વ ન હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાર્ય અને કર્તા સામાન્યનો કાર્યકારણભાવ નહિ થાય’ - આવા પ્રકારનો અનુકૂળ તર્ક હોવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકં કાર્યત્વાત્ ઘટાદિવત્ આ અનુમાન અપ્રયોજક નથી. પરંતુ કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તા કારણ છે - એવા સામાન્યથી કાર્યકારણભાવમાં જ કોઈ પ્રમાણ નથી. કારણ કે ઘટાદિ કાર્યની પ્રત્યે કુલાલ વગેરે વિશેષકર્તા જ પ્રયોજક બનેલા દેખાય છે. તેથી ઘટાદિમાં રહેલી કાર્યતાથી નિરૂપિત કારણતા કુલાલાદિ વિશેષકર્તામાં જ હોવાથી એ કારણતાનો અવચ્છેદક; કુલાલાદિ વિશેષકર્તામાં જ રહેનાર ધર્મને મનાય છે, જે ધર્મ; ક્ષિતિ મેરુ વગેરે (જેમનો કર્તા અપ્રસિદ્ધ છે) પદાર્થમાં રહેતો ન હોવાથી તેનાથી (ક્ષિતિ વગેરેથી) વ્યાવૃત્ત જાતિવિશેષરૂપ છે.

શ્લોકમાં કર્તૃપ્રયોજ્યસ્ય - આ પદ છે તેનો અર્થ કર્તૃજન્યતાવચ્છેદકસ્ય આ પ્રમાણે ટીકામાં કર્યો છે. એનો આશય એ છે કે કર્તામાં રહેલી જનકતા(કારણતા)નિરૂપિત જન્યતા(કાર્યતા)વચ્છેદક; કર્તૃપ્રયોજ્ય(કર્તૃપ્રયોજ્યત્વ સ્વરૂપ) છે. ‘આ(ઘટાદિ) કાર્ય સકર્તૃક છે અને આ(ક્ષિત્યાદિ) કાર્ય સકર્તૃક નથી’ - આ પ્રમાણેના પ્રમાણભૂત વ્યવહારથી ઘટાદિ કાર્યમાં કુલાલાદિ કર્તાના પ્રયોજ્યત્વવિશેષત્વનું જ ગ્રહણ થતું

હોવાથી, ‘કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તા કારણ છે’ - એ કહી શકાય એવું નથી. તેથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકમ્ ...ઈત્યાદિ અનુમાન પ્રયોજક નથી.

યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘટાદિ કાર્યની પ્રત્યે કુલાલાદિ કર્તૃવિશેષપ્રયોજ્યત્વ દેખાતું હોવા છતાં વિશેષતઃ કાર્યકારણભાવની જેમ સામાન્યતઃ કાર્યકારણભાવ પણ માનવો જોઈએ. કારણ કે ‘જે બેમાં વિશેષથી કાર્યકારણભાવ હોય છે; તે બેમાં સામાન્યથી પણ કાર્યકારણભાવ હોય છે’ - એવો નિયમ છે. તેથી કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તાસામાન્યને કારણ માનવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકમ્ ...ઈત્યાદિ અનુમાન અપ્રયોજક નથી. પરન્તુ વ્યાપ્ય(વિશેષ)ધર્મથી જો કાર્યકારણભાવ શક્ય હોય તો વ્યાપકધર્મથી (સામાન્યધર્મથી) કાર્યકારણભાવ મનાતો નથી. વિશેષ(વ્યાપ્ય)ધર્મથી સામાન્ય(વ્યાપક)ધર્મ અન્યથાસિદ્ધ મનાય છે. અન્યથા; ઘટ અને દંડનો, ઘટત્વ અને દંડત્વ સ્વરૂપ વ્યાપ્યધર્મથી કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ હોવાથી એની અપેક્ષાએ વ્યાપક એવા દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્યધર્મથી પણ કાર્યકારણભાવ માનવો પડશે. આથી સમજી શકાશે કે કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તાસામાન્ય કારણ છે : એ કહી શકાય એમ નથી. તેથી ઘટાદિ કાર્યવિશેષની પ્રત્યે કુલાલાદિ કર્તાવિશેષનું જ પ્રયોજ્યત્વ હોવાથી ક્ષિતિ વગેરેમાં નહિ રહેનાર (એવા, કુલાલ વગેરેમાં રહેનાર) જાતિવિશેષસ્વરૂપે જ કુલાલાદિ કર્તાને ઘટાદિ કાર્યની પ્રત્યે કારણ મનાય છે. આ રીતે સામાન્યથી કાર્યકારણભાવ અસિદ્ધ હોવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકં કાર્યત્વાદ્ આ અનુમાન અપ્રયોજક છે.

જોકે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘટાદિ કાર્યમાં
 કર્તૃપ્રયોજ્યત્વવિશેષ જાતિ પણ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે પૃથ્વીત્વ
 વગેરે જાતિની સાથે સાંકર્ય આવે છે. પૃથ્વીત્વને છોડીને
 કર્તૃપ્રયોજ્યત્વવિશેષ જાતિ સંયોગાદિમાં રહે છે અને એ વિશેષ
 જાતિને છોડીને પૃથ્વીત્વ ક્ષિતિ વગેરેમાં રહે છે. તેમ જ ઘટાદિમાં
 એ બંન્ને જાતિઓ રહે છે. (પરસ્પરના અભાવવદ્માં જે જાતિઓ
 રહેતી હોય અને પરસ્પરનું સામાનાધિકરણ્ય જેમાં હોય તે
 જાતિમાં સાંકર્ય આવે છે.) આ રીતે ઘટાદિ કાર્યમાં
 કર્તૃપ્રયોજ્યત્વવિશેષ જાતિ; સાંકર્યના કારણે માની શકાશે
 નહિ. પરન્તુ ઉપાધિ(ઘટત્વાદિ જાતિને છોડીને સામાન્ય
 ધર્મ)સાંકર્ય જેમ દોષાધાયક નથી તેમ જાતિસાંકર્ય પણ
 દોષાધાયક ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘટાદિ કાર્યમાં
 (ક્ષિત્યાદિ - વ્યાવૃત્ત) કર્તૃપ્રયોજ્યત્વવિશેષ જાતિ માની શકાશે.
 આશય એ છે કે ભૂતત્વ(પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ :
 આ પાંચમાં રહેનાર ધર્મવિશેષ)ને છોડીને વેગાશ્રયત્વ મનમાં
 છે. વેગાશ્રયત્વને છોડીને ભૂતત્વ આકાશમાં છે અને ભૂતત્વ
 અને વેગાશ્રયત્વ : બંન્ને પૃથ્વી વગેરે ચારમાં છે. આ પ્રમાણે
 ભૂતત્વ અને વેગાશ્રયત્વમાં સાંકર્ય હોવા છતાં જેમ ભૂતત્વ અને
 વેગાશ્રયત્વ : બંન્ને ઉપાધિ મનાય છે તેમ સાંકર્ય હોવા છતાં
 જાતિ માનવામાં કોઈ દોષ નથી - આ પ્રમાણે તમારા જ
 (નવીન નૈયાયિકોએ) લોકોએ જણાવ્યું છે.

જોકે પ્રાચીન નૈયાયિકો સાંકર્યને દોષાધાયક માનતા
 હોવાથી ક્ષિતિ વગેરેમાં નહિ રહેનાર અને ઘટાદિ કાર્યમાં રહેનાર
 એવા કર્તૃપ્રયોજ્યત્વવિશેષ સ્વરૂપ જાતિની સિદ્ધિ થતી નથી,

તેથી તેને કાર્યતાવચ્છેદક મનાશે નહિ. ઘટાદિ કાર્યમાં રહેનાર કાર્યત્વને જ કાર્યતાવચ્છેદક માનવું જોઈએ. જેથી કાર્યસામાન્યની પ્રત્યે કાર્યત્વ અને કર્તૃત્વ સ્વરૂપે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ હોવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકમ્ ...આ અનુમાન અપ્રયોજક નથી. પરન્તુ યદા કાર્યં તદા કર્તા (જે કાળે કાર્ય છે, તે કાળે કર્તા છે.) આવા પ્રકારના કાલિકસંબન્ધઘટિત કાર્યકારણભાવમાં કાલિક-સંબન્ધથી કાર્યત્વ; ઘટત્વ, પટત્વાદિ અનેક ધર્મસ્વરૂપ હોવાથી કાર્યતાવચ્છેદક તરીકે કાર્યત્વને નહિ માની શકાય. જ્યાં જ્યાં ઘટાદિ કાર્ય છે; ત્યાં ત્યાં તેની અવ્યવહિત પૂર્વે કુલાલાદિની કૃતિ હોય છે. તેથી ઘટાદિકાર્યોમાં કૃત્યવ્યવહિતોત્તરત્વ છે, તેને જ ઘટાદિ કાર્યમાં રહેલી કાર્યતાનો અવચ્છેદક માનવો જોઈએ. જોકે કૃત્યવ્યવહિતોત્તરત્વ પણ જાતિ ન હોવાથી તેને ઘટાદિમાં રહેલી કાર્યતાનો અવચ્છેદક માનવાનું ઉચિત નથી. પરન્તુ સ્વાશ્રય(કૃતિત્વાશ્રય કૃતિ)પ્રયોજ્યત્વ વગેરે પરમ્પરાસંબન્ધથી કૃતિત્વ જાતિને ઘટાદિમાં રહેલી કાર્યતાની અર્થાત્ કર્તામાં રહેલી જનકતાનિરૂપિતજન્યતાની અવચ્છેદક માનવી જોઈએ. આથી સમજી શકાશે કે કર્તાસામાન્ય અને કાર્યસામાન્ય : એ બેમાં કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ ન હોવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકં કાર્યત્વાત્ ઘટાદિવત્ આ અનુમાન પ્રયોજક નથી..૥૪-૧૦॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્તાસામાન્ય અને કાર્યસામાન્ય : એ બેમાં કાર્યકારણભાવ અસિદ્ધ હોવાથી ક્ષિત્યાદિકં સકર્તૃકં કાર્યત્વાદ્ આ અનુમાન અપ્રયોજક છે - એમ માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે ક્ષિત્યાદિમાં કાર્યત્વ (હેતુ) હોય અને સકર્તૃકત્વ ન હોય તો જન્યસત્ત્વ અને કર્તાસામાન્ય : એ બેનો

કાર્યકારણભાવ સડ્ગત નહિ થાય. - આ પ્રમાણે અનુકૂળ તર્ક હોવાથી એ અનુમાન પ્રયોજક છે. આશય એ છે કે ઘટસામાન્યની પ્રત્યે કપાલસામાન્ય કારણ છે. ત્યાં જેમ કપાલસામાન્યમાં રહેનારી કારણતાથી નિરૂપિત, ઘટમાં રહેનારી કાર્યતા, ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન છે અર્થાદ્ એ કાર્યતાનો અવચ્છેદક ઘટત્વજાતિસ્વરૂપ ધર્મ છે તેમ દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનારી કારણતા (સમવાયિકારણતા)થી નિરૂપિત; જન્યસત્ (દ્રવ્ય,ગુણ અને કર્મ)માં રહેનારી કાર્યતાનો અવચ્છેદક ધર્મ જન્યસત્ત્વ સિદ્ધ છે. એ સ્વરૂપે જન્યસત્ અને કર્તાસામાન્યને કાર્યકારણભાવ માની શકાશે. અને તેથી જન્યસત્ એવા પૃથ્વી વગેરેનો જે કર્તા છે તે જગત્કર્તા પરમાત્મા છે : એ સિદ્ધ થાય છે. શ્રી વીતરાગ પરમાત્માને જગત્કર્તા માનતા ન હોવાથી તે મહાન નથી-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો, તેનું સમાધાન જણાવાય છે —

કર્તૃત્વેન ચ હેતુત્વે જ્ઞાતૃત્વેનાઽપિ તદ્ભવેત્ ।

જ્ઞાનસ્યૈવ ચ હેતુત્વે સિદ્ધે નઃ સિદ્ધસાધનમ્ ॥૪-૧૧॥

“કાર્યમાત્રની પ્રત્યે કર્તૃત્વરૂપે કર્તાને કારણ માનીએ તો જ્ઞાતૃત્વસ્વરૂપે જ્ઞાતાને પણ કારણ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. કાર્યમાત્રની પ્રત્યે જ્ઞાનની કારણતાને સિદ્ધ કરવામાં આવે તો અમારે (જૈનોને) સિદ્ધસાધન આવશે.” - આ પ્રમાણે અગિયારમા શ્લોકનો અર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, “દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન-તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નજનકતાનિરૂપિતસમવાયસમ્બન્ધા-વચ્છિન્નજન્યતા (દ્રવ્યગુણકર્મનિષ્ઠા); યત્કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કાર્યતાત્વાદ્ કપાલત્વાવચ્છિન્નતાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-

जनकतानिरूपितस्रमवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्न-
घटनिष्ठजन्यतावद्”-आ अनुमानथी सिद्धे अवा जन्यसत्त्वज्ञे
कार्यमात्रनी प्रत्ये कर्त्तानि कारण मानीअे तो ज्ञाताने પણ कारण
मानवानो प्रसंग आवशे. कारण के यदा जन्यसत् तदा कर्त्ता आ
व्याप्ति(नियम)नी जेम यदा जन्यसत् तदा ज्ञाता आ व्याप्ति પણ
छे. आथी आ रीते अनेक कार्यकारणभावनी कल्पना करवानुं
प्रामाणिक नथी. आ प्रमाणे जगत्कर्त्ता सिद्ध न होवाथी ते
स्वज्ञे परमात्माने न मानवा छतां परमात्माभां महत्त्व मानवाभां
कोई ज दोष नथी.

“घटादि कार्यनी प्रत्ये तेना उपादान(समवायि)कारणनुं
प्रत्यक्ष अे कारण छे. जेने अेवुं प्रत्यक्ष नथी तेने घटादि कार्यनी
उत्पत्ति करवानुं शक्य जनतुं नथी. सामान्यथी; आ प्रमाणे
विशेष रीते विशिष्ट स्थणे कार्यकारणभाव निश्चित थाय छे त्वारे
जे व्यभियारनुं ज्ञान न होय अने लाघवज्ञाननो सहकार होय,
तो ते सामान्यस्वज्ञे ज निश्चित थतो होय छे. दा.त. घटनी
प्रत्ये कपाल कारण छे, कपालने कपालत्वस्वज्ञे ज घटनी प्रत्ये
कारण मनाय छे, पृथ्वीत्वस्वज्ञे नहि अने कपालान्यतमत्त्व
स्वज्ञे પણ नहि. कारण के ते ते स्वज्ञे कारण मानवाथी
अनुक्रमे व्यभियार आवे छे अने गौरव थाय छे. आवी जतनुं
व्यभियारनुं ज्ञान न होय अने गौरवज्ञान પણ न होय तो उपर
जज्ञाव्या मुज्ज सामान्य स्वज्ञे ज कार्यकारणभाव निश्चित
थतो होय छे. तेथी कार्य-जन्यसत्(द्रव्य-गुण-कर्म)मात्रनी
प्रत्ये तेना उपादान(समवायि)कारणनुं प्रत्यक्ष कारण छे-अे
सिद्ध थाय छे. आथी समञ्ज शकाशे के द्वयणुकादिकं

તદુપાદાનપ્રત્યક્ષજન્યં કાર્યત્વાદ્ - આ અનુમાનથી સિદ્ધ પરમાણુ (દ્વયણુકોપાદાન) વગેરેના પ્રત્યક્ષના આશ્રય તરીકે જગત્- કર્તા સિદ્ધ છે. તેથી વીતરાગો ન મહાન્ જગદકર્તૃત્વાદ્ - આ અનુમાનથી પરમાત્મામાં મહત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે” આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ રીતે ઉપાદાનપ્રત્યક્ષને જન્યસત્ની પ્રત્યે કારણ માનવાથી અમને (જેનોને) સિદ્ધસાધન દોષ આવે છે. કારણ કે પ્રવાહને આશ્રયીને દ્વયણુકાદિ કાર્યો અનાદિકાળથી ચાલુ જ છે. એના ઉપાદાનભૂત પરમાણ્વાદિનું પ્રત્યક્ષ અને તેના આશ્રયભૂત શ્રી સર્વજ્ઞભગવન્તો પણ અનાદિના છે. વ્યક્તિવિશેષને આશ્રયીને તે તે કાર્ય વગેરે અનાદિના ન હોવા છતાં પ્રવાહથી તો તે સદૈવ છે. એટલે તે તે કાર્યની પ્રત્યે તે તે સર્વજ્ઞપરમાત્માઓના જ્ઞાનને અમે કારણ માનીએ જ છીએ. તેથી નિત્ય એક એવા જગત્કર્તાની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા નથી. અમારે ત્યાં તે પ્રમાણે જણાવ્યું પણ છે કે જે પ્રમાણે જે ભગવાને જોયું છે, તે પ્રમાણે તે થાય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની હેતુતા સિદ્ધ થવા છતાં તે જ્ઞાનના એકમાત્ર આશ્રય તરીકે નિત્ય જગત્કર્તાની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ. યદ્યપિ આ રીતે દ્વયણુકાદિ ઉપાદાનના (પરમાણુ વગેરેના) પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય તો તે જ્ઞાનના આશ્રય તરીકે નિત્ય એક જગત્કર્તાને પણ માન્યા વિના ચાલે એવું નથી. કારણ કે જે જે ગુણ છે તે કોઈને કોઈ દ્રવ્યમાં આશ્રિત હોય છે - આ નિયમ છે. પરન્તુ એ નિયમમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આશ્રય-દ્રવ્યના નાશથી તેમાં રહેલા ગુણનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જેમ એક ક્ષણ માટે ગુણ આશ્રય વિના રહે છે તેમ કોઈ ગુણ કાયમ માટે આશ્રય વિના રહે છે - એ પ્રમાણે કહી શકાય

છે...ઇત્યાદિ ખૂબ જ સ્થિરતાથી વિચારવું. ॥૪-૧૧॥

બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિ (પતનપ્રતિબન્ધક સંયોગ) પ્રયત્નથી જન્ય છે. કારણ કે તેમાં ધૃતિત્વ રહેલું છે. જેમાં જેમાં ધૃતિત્વ છે; તેમાં તેમાં પ્રયત્નજન્યત્વ છે. ઘટાદિની ધૃતિમાં જેમ કુલાલાદિના પ્રયત્નનું જન્યત્વ છે તેમ બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિમાં પણ કોઈના પણ પ્રયત્નનું જન્યત્વ છે - એ સ્પષ્ટ છે. જેનો એ પ્રયત્ન છે, તે જગત્કર્તા પરમેશ્વર છે. આ પ્રમાણે જગત્કર્તા સિદ્ધ થવાથી ‘વીતરાગો ન મહાન્ જગદકર્તૃત્વાત્’ - આ અનુમાનથી શ્રી વીતરાગપરમાત્મામાં મહત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરનારી શ્રુતિ પણ છે. “હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષર (અવિનાશી સ્વરૂપવાળા) પરમાત્માના પ્રશાસનમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પડી જતાં નથી, સ્થિર રહે છે.” - એ નૈયાયિકોના અભિપ્રાયનું નિરાકરણ કરાય છે —

ધૃત્યાદેરપિ ધર્માદિજન્યત્વાન્નાત્ર માનતા ।

કૃતિત્વેનાપિ જન્યત્વાચ્છેત્યન્યત્રૈષ વિસ્તરઃ ॥૪-૧૨॥

“બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિ વગેરે ધર્માદિથી જન્ય હોવાથી જગત્કર્તૃત્વ માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી. તેમ જ કૃતિત્વ સ્વરૂપે પણ જન્યત્વ માનવાથી જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ થતી નથી...ઇત્યાદિ વિસ્તારથી અન્યત્ર જણાવ્યું છે.” - આ પ્રમાણે બારમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધૃતિ વગેરે (બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિ વગેરે)ને પ્રયત્નજન્ય માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે તે ધર્માદિથી જન્ય છે. તેથી જગત્કર્તાને માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી. પતન-પ્રતિબન્ધક સંયોગવિશેષને ધૃતિ કહેવાય છે. [ગુરુત્વ(ભારે)

વાળી વસ્તુઓનું પતન થતું હોય છે. તેમના પતનના અભાવમાં સંયોગવિશેષ નિમિત્ત બને છે. એ સંયોગ પતનની પ્રત્યે પ્રતિબન્ધક છે.] શ્લોકમાં ‘ઘૃત્વાદેરપિ’ અહીં જે આદિ પદ છે, તેનાથી ‘સ્થિતિ’ નો સંગ્રહ કરી લેવો. અને ‘ધર્માદિ’ અહીંના આદિ પદથી સ્વભાવાદિનો ગ્રહ કરી લેવો.

બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિ વગેરે પ્રયત્નવિશેષથી જન્ય છે: એ માનવામાં ‘एतस्य चाक्ष०....’ આ શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે - આ પ્રમાણે નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ શ્રુતિમાં અક્ષર અને પ્રજાસન આ પદો સંગ્રહનય(સામાન્યનું) પ્રાધાન્ય જણાવનાર) ની અપેક્ષાએ એક આત્મા અને એક તેનો ધર્મ : એ અર્થને અનુક્રમે જણાવે છે. તેથી એ શ્રુતિનો અર્થ ‘હે ગાર્ગિ ! આ આત્માઓના ધર્માદિના કારણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પડતાં નથી અને સ્થિર છે.’ - આ મુજબ છે. એ અર્થને જણાવનારી એ શ્રુતિથી ધૃતિના કારણ તરીકે જીવોના ધર્માદિ જ સિદ્ધ છે. પ્રયત્નવિશેષ કારણ તરીકે વર્ણવ્યો નથી કે જેથી તેને લઈને જગત્કર્તાને માનવાની આવશ્યકતા રહે.

યદપિ ‘एतस्य चाक्षरस्य०....’ આ શ્રુતિને સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ષિપ્ટાર્થક માનવાના બદલે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબના અર્થને જણાવનારી માનીએ તો નૈયાયિકના અભિપ્રાય મુજબ જગત્કર્તાની સિદ્ધિ થાય છે. પરન્તુ એ રીતે પ્રયત્નવાળા પરમાત્માના સંયોગને બ્રહ્માણ્ડાદિની ધૃતિના ધારક (ધૃતિજનક) માનીએ તો પતનવાળા ઘટાદિની પણ ધૃતિને માનવા સ્વરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે. કારણ કે ઈશ્વર વિભુ હોવાથી પતનપ્રતિબન્ધક સંયોગ જેમ બ્રહ્માણ્ડની સાથે છે તેમ ઘટાદિની સાથે પણ છે.

યધપિ કોઈ એક વસ્તુના ઉદ્દેશથી સંયોગવિશેષને લઈને એકમાં ધૃતિ થાય છે ત્યારે તે સંયોગવિશેષ; બીજી વસ્તુમાં હોવા છતાં ત્યાં ધૃતિનો ઉદ્દેશ ન હોવાથી ધૃતિ થતી નથી. તેથી ધારણાનુકૂલ પ્રયત્નવદ્ ઈશ્વરના સંયોગને ધૃતિ પ્રત્યે કારણ માનવાથી અતિપ્રસંગ નહીં આવે. કારણ કે પતન પામતા ઘટાદિમાં ધારણાનુકૂલ પ્રયત્નવદ્ ઈશ્વરનો સંયોગ નથી તેમ જ અનુયોગી(જેમાં સંયોગ થાય છે તે)ના ભેદથી સંયોગને ભિન્ન માનીએ તો ધારણાવચ્છિન્ન ઈશ્વરપ્રયત્ન(ધારણાવચ્છિન્ન - પ્રયત્નવદ્દીશ્વરસંયોગ)ને કારણ માનવાથી પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અતિપ્રસંગ નહીં આવે. કારણ કે પતન પામતા ઘટાદિમાં ઈશ્વરનો સંયોગ હોવા છતાં તે ધારણાવચ્છિન્ન નથી. જ્યાં ધારણા છે; ત્યાં જ તેવા પ્રકારનો સંયોગ હોય છે. પરન્તુ પ્રયત્નવદ્દીશ્વરનો સંયોગ નિત્ય એક જ હોવાથી તેને ધારણાનુકૂલ કે ધારણાવચ્છિન્ન વગેરે કહીને જુદો પાડી શકાશે નહિ અને તેથી અતિપ્રસંગ દોષ સ્પષ્ટ જ છે.

એ અતિપ્રસંગદોષના નિવારણ માટે જો એમ કહેવામાં આવે કે સ્વજનકવૃત્તિધારણાવચ્છિન્નવિશેષ્યતાસંબન્ધથી અથવા ધારણાવચ્છિન્નવિશેષ્યતાસંબન્ધથી ઈશ્વરપ્રયત્નજન્ય સંયોગને બ્રહ્માણડાદિનો ધારક માનીએ તો અતિપ્રસંગ નહીં આવે. કારણ કે સ્વ એટલે પ્રયત્નવદ્દીશ્વરનો સંયોગ; તેના જનક બ્રહ્માણડાદિમાં રહેલી ધારણાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા-સંબન્ધથી પ્રયત્નવદ્દીશ્વરનો સંયોગ બ્રહ્માણડાદિમાં છે, પતન પામતાં દ્રવ્યોમાં નહિ. (ધારણાના ઉપાદાનમાં વિશેષ્યતા-સંબન્ધથી તાદૃશ ધારક સંયોગ રહે છે) તેથી અતિપ્રસંગ નહીં આવે. આ રીતે સ્વજનકવૃત્તિધારણાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા-સંબન્ધથી અથવા

તેની અપેક્ષાએ લઘુભૂત ધારણાવચ્છિન્ન-વિશેષ્યતાસંબન્ધથી (ધારકતાવચ્છેદકસંબંધથી) બ્રહ્માણડાદિમાં જ તાદૃશ ઈશ્વરનો સંયોગ હોવાથી અતિપ્રસંગ આવતો નથી.

પરન્તુ આ રીતે અતિપ્રસંગનું વારણ કરવાથી પ્રયત્નની જેમ જ્ઞાન અને ઈચ્છાને પણ ધૃતિના જનક માનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે તે સંબન્ધથી પ્રયત્નની જેમ જ જ્ઞાન અને ઈચ્છા પણ ધૃતિના અધિકરણ બ્રહ્માણડાદિમાં વૃત્તિ છે. તેથી ધૃતિની પ્રત્યે પ્રયત્નની જેમ જ્ઞાન અને ઈચ્છાને પણ કારણ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ રીતે ત્રિતયમાં કારણતા માનવાથી ગૌરવ થતું હોવાથી તેની અપેક્ષાએ ધર્મને જ ધૃત્યાદિના ધારક તરીકે માનવામાં ઔચિત્ય છે. તેથી જ તે પ્રમાણે કહેવાય પણ છે કે-આલંબ્યન વગરની, આધાર વગરની અને વિશ્વની આધાર સ્વરૂપ જે પૃથ્વી ટકી રહી છે, તેમાં ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.

‘ધૃત્યાદિની પ્રત્યે કૃતિસ્વરૂપે કારણ માનવાથી જ્ઞાન અને ઈચ્છાને કારણ માનવાના પ્રસંગથી યદ્યપિ ગૌરવ થાય છે; પરન્તુ એનાથી જગત્કર્તાની સિદ્ધિ સ્વરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી એ ફલભુખ ગૌરવ દોષાધાયક નથી.’ - આ પ્રમાણે કહેવાનું ઉચિત નથી. કારણ કે કૃતિત્વસ્વરૂપે પણ જન્યતા હોવાથી એટલે કે કૃતિમાત્ર જન્ય હોવાથી નિત્યકૃતિને માનવાનું શક્ય નથી. આશય એ છે કે યો જાનાતિ સ ઇચ્છતિ અને ય ઇચ્છતિ સ કરોતિ - આ નિયમથી (જે જાણે છે તે ઈચ્છે છે અને જે ઈચ્છે છે તે કરે છે - આ નિયમથી) ઈચ્છાની પ્રત્યે જ્ઞાન કારણ છે અને કૃતિની પ્રત્યે ઈચ્છા કારણ છે- એ સ્પષ્ટ છે. તેથી કૃતિમાત્ર જન્ય છે, એ માન્યા વિના ચાલે એવું નથી. યદ્યપિ

ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયમથી જન્ય એવી કૃતિની પ્રત્યે જ ઈચ્છાદિને કારણ માની લેવાય છે. નિત્યકૃતિની પ્રત્યે તેની કારણતા ન હોવાથી નિત્યકૃતિને માનવામાં કોઈ દોષ નથી. પરન્તુ તેમ કરવાથી જન્યકૃતિની પ્રત્યે ઈચ્છાદિને કારણ માનતી વખતે કાર્યતાવચ્છેદક તરીકે કૃતિત્વના બદલે; ગુરુભૂત જન્યકૃતિત્વને માનવું પડશે. તેથી નિત્યકૃતિને માનવાનું ઉચિત નથી અને તેથી નિત્યકૃતિના આશ્રય તરીકે જગત્કર્તા પણ અસિદ્ધ છે.

યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્યકૃતિને માન્યા પછી જ જન્યકૃતિત્વને કૃતિનિષ્કાર્યતાનો અવચ્છેદક માનવાનું ગૌરવ થાય છે, તેથી તે ફલમુખ ગૌરવ દોષાધાયક નથી. પરન્તુ ફલમુખ ગૌરવ પણ ક્વચિદ્ દોષાધાયક મનાય છે. (રહેવા માટે મોટું ઘર લેવાથી પાછળનો ખર્ચ વગેરે ભારે પડે તો વ્યવહારમાં પણ મોટું ઘર લેવાનું દોષાધાયક મનાય છે.) યદ્યપિ ફલમુખ ગૌરવ ક્વચિત જ દોષાધાયક ન હોવાથી કોઈ સ્થાને દોષાધાયક પણ મનાય છે. તેથી નિત્યકૃતિ અસિદ્ધ છે.

‘નિત્યવિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ આ શ્રુતિથી નિત્યજ્ઞાન સિદ્ધ થાય તોપણ નિત્યઈચ્છા અને નિત્યકૃતિની સિદ્ધિ નહીં થાય. નિત્યવિજ્ઞાનને ઉપલક્ષણ માની નિત્યકૃતિ વગેરેને પણ એ શ્રુતિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે તો નિત્યકૃતિ વગેરેની જેમ ઈશ્વરમાં નિત્ય સુખને પણ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી નિત્યવિજ્ઞાન આ શ્રુતિ પણ; જેમના સમસ્ત દોષો ધ્વંસ પામ્યા છે એવા પરમાત્મામાં કે જેઓશ્રી નિત્યજ્ઞાન-સુખના આશ્રય છે, તેઓશ્રીમાં સમસ્તદોષના ધ્વંસને કારણે જ મહત્ત્વ જણાવે છે. આ બધી વાત વિસ્તારથી ‘સ્યાદ્વાદ-કલ્પલતા’ વગેરેમાં

જણાવી છે. અહીં તો દિશાસૂચનમાત્ર છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે તે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરી લેવું જોઈએ. ॥૪-૧૨॥

પરમાત્માએ પરિમિત દાન આપ્યું છે; તેથી તે મહાન નથી - આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં મહત્વાભાવને માનનારા બૌદ્ધોનું નિરાકરણ કરાય છે —

અન્યે ત્વાહુ મંહત્ત્વં હિ સઙ્ખ્યાવદ્દાનતોઽસ્ય ન ।

શાસ્ત્રે નો ગીયતે હ્યેતદસઙ્ખ્યં ત્રિજગદ્ગુરોઃ ॥૪-૧૩॥

“અન્ય-બૌદ્ધો કહે છે કે પરમાત્માએ આપેલું દાન સઙ્ખ્યાવત્-પરિમિત હોવાથી તેઓશ્રીમાં મહત્ત્વ નથી. અમારા શાસ્ત્રમાં ત્રણ જગતના ગુરુએ જે દાન આપ્યું છે તે અસઙ્ખ્ય-અપરિમિત વર્ણવ્યું છે.” - આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ દીક્ષા ગ્રહણ કરતાં પૂર્વે એક વર્ષ દરમ્યાન જે દાન આપ્યું છે તેનું પ્રમાણ વર્ણવતાં ફરમાવ્યું છે કે ૩૮૮ કરોડ અને ૮૦ લાખ (૩૮૮,૮૦,૦૦,૦૦૦) સુવર્ણમુદ્રા પ્રમાણ દાન એક વર્ષમાં આપ્યું હતું. જ્યારે આની સામે અમારા (બૌદ્ધોના) શાસ્ત્રમાં; ત્રણ જગતના ગુરુ-બોધિસત્ત્વે (ગૌતમબુદ્ધે) જે દાન આપ્યું છે તેનું વર્ણન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે, “પર્વતોની સ્પર્ધા કરનારા(તેથી પણ ઊંચા) આ બજારમાં વેચાતી વસ્તુઓના આ ઢગલાઓ છે. રત્નોના ઢગલાઓની પ્રભા સૂર્યની પ્રભાને ઓળંગી જાય છે. પુષ્ટ-મોટા મોતીઓના સમુદાયથી રચેલા હારો તારાઓની પ્રભા જેવા દેદીપ્યમાન છે. જેને, આ બધી વસ્તુઓ પોતાની જ છે - એમ સમજીને ઈચ્છા પ્રમાણે ગ્રહણ કરી લોકો જાય છે...” ઇત્યાદિ વર્ણનના આધારે ગૌતમબુદ્ધના દાનની

અપેક્ષાએ શ્રીવીતરાગપરમાત્માનું દાન ખૂબ જ અલ્પ પ્રમાણમાં હોવાથી શ્રી વીતરાગપરમાત્મા મહાન નથી. ॥૪-૧૩॥

અસંખ્ય - અપરિમિત દાન આપવાના કારણે જણાતી શ્રીમન્તાઈ અને કૃપણતાની અવિદ્યમાનતા (અભાવ) વગેરેના કારણે બૌદ્ધો બુદ્ધના મહત્વને સિદ્ધ કરે છે. અને સંખ્યાવદ્ (પરિમિત)દાન આપવાના કારણે જણાતી ગરીબાઈ તેમ જ કૃપણતા વગેરેના કારણે શ્રી જિનેશ્વરદેવમાં મહત્વાભાવ સિદ્ધ કરે છે, પરન્તુ તે અયુક્ત છે. સંખ્યાવદ્ દાન કૃપણતાદિના કારણે નથી, પણ બીજા કારણે છે - એ આશયથી તેરમા શ્લોકમાં જણાવેલી વાતનું સમાધાન કરાય છે —

અત્રોચ્યતે ન સંખ્યાવદ્દાનમર્થાદિભાવતઃ ।

સૂત્રે વરવરિકાયાઃ શ્રુતેઃ કિં ત્વર્થ્યભાવતઃ ॥૪-૧૪॥

“શ્રી વીતરાગપરમાત્માના સંખ્યાવદ્ દાનના વિષયમાં કહેવાય છે - ધન વગેરેના અભાવના કારણે તે સંખ્યાવદ્(પરિમિત) દાન ન હતું, કારણ કે ‘વર માગો, વર માગો’ આ પ્રમાણેની ઉદ્ધોષણાપૂર્વક એ દાન અપાયું હતું- એમ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે; પરન્તુ દાનના અર્થીઓના અભાવના કારણે સંખ્યાવદ્-પરિમિત દાન થયું હતું.” - આ પ્રમાણે ચૌદમા શ્લોકનો અર્થ છે.

કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ છે કે વરં વૃણુત વરં વૃણુત આવી ઉદ્ધોષણાપૂર્વક શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માઓ દાન આપે છે - આ પ્રમાણે આવશ્યકનિયુક્તિ વગેરેમાં જણાવ્યું છે. જો પરિમિત જ દાન આપવાનું હોય તો તેવી ઉદ્ધોષણા કરાવી ન હોત- તે સમજી શકાય છે. તેથી માનવું જ રહ્યું કે પરિમિત દાન અર્થ

અને ઉદારતાના અભાવના કારણે ન હતું. કારણ કે અર્થ અને ઉદારતા ન હોય તો ઉદ્ધોષણાનો સંભવ જ ન હોય. વરં વૃણુત વરં વૃણુત.....ઈત્યાદિ ઉદ્ધોષણાને અને અર્થાદિના અભાવને સ્પષ્ટ વિરોધ છે. શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માએ જે પરિમિત દાન આપ્યું હતું; તેનું કારણ એ છે કે બીજા લોકોને જેવા યાચકો મળ્યા હતા, એવા યાચકોનો અભાવ હતો. યાચકોનો જ જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં દાન આપવાનું કઈ રીતે શક્ય બને ?

મહાદાનસ્થાપના-અષ્ટકમાં એ વાતને જણાવતાં ફરમાવ્યું છે કે - ‘વરં વૃણુત વરં વૃણુત’ આ પ્રમાણે વરવરિકાના સૂત્રવિધાનને લઈને જગદ્ગુરુ શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માએ ઉદ્ધોષણાપૂર્વક આપેલું મહાદાન સડખ્યાવદ્; અર્થીઓના અભાવના કારણે સિદ્ધ થાય છે. અષ્ટકપ્રકરણમાં જણાવેલી આ વાતથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માએ આપેલું મહાદાન પરિમિત થયું તેમાં અર્થીજનોનો અભાવ જ કારણ હતો. પરન્તુ કૃપણતા વગેરે કારણ ન હતા. ॥૪-૧૪॥

બીજા(બુદ્ધ વગેરે)ને અર્થીજનો મળ્યા અને શ્રીતીર્થંકર પરમાત્માને એ ન મળ્યા - એમાં કયું કારણ છે - એ શંકાનું સમાધાન કરાય છે —

स च स्वाम्यनुभावेन सन्तोषसुखयोगतः ।

धर्मेऽप्युग्रोद्यमात्तत्त्वदृष्ट્યेत्येतदनाविलम् ॥૪-૧૫॥

“શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માના પ્રભાવથી સન્તોષસુખનો સંભવ હોવાથી અને સંસારની અસારતાનું પરિજ્ઞાન થવાના કારણે ધર્મમાં પણ ઉત્કટ પ્રયત્ન થવાથી એ અર્થી જનોનો અભાવ હતો. તેથી આ પરિમિત દાન નિર્દોષ-ઉચિત છે.”-આ પ્રમાણે પંદરમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, ભગવાન

શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મા સિદ્ધયોગી હોય છે. તેઓશ્રીની યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી યાચકોને ધન ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ સોપકમ(અનિકાચિત) કે નિરુપકમ (નિકાચિત)હોય તો અનુક્રમે ધન ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો જ અભાવ થાય છે કે થોડું જ ધન ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. એવો ઈચ્છાનો અભાવ અને અલ્પધન ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા : એ બે સ્વરૂપ અહીં સન્તોષસુખ છે. એ સન્તોષસુખને લઈને અર્થીજનોનો સ્વામીને અભાવ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમ જ સ્વામીના પ્રભાવથી જ જીવોને કુશલાનુષ્ઠાનમાં સંસારની અસારતાનું પરિજ્ઞાન થવાના કારણે ઉત્કટ પ્રયત્ન થયો. તેથી તેવા જનો પણ દાન લેવા માટે ગયા નહિ. આથી સમજી શકાશે કે અર્થી જનોના અભાવના કારણે શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માએ આપેલું મહાદાન પરિમિત થયું. એ દાન કૃપણતાદિદોષથી રહિત હોવાથી નિર્દોષ છે.

અષ્ટકપ્રકરણમાં (મહાદાનસ્થાપનાષ્ટકમાં) આ અંગે ઉપર જણાવ્યા મુજબ જણાવ્યું છે કે - “પ્રભુની મહાનુભાવતા પણ આ જ છે કે જે અર્થીજનો પ્રભુના પ્રભાવથી પ્રાયઃ વિશિષ્ટ સન્તોષસુખથી યુક્ત આત્માઓ થતા, તેના યોગે તત્ત્વદર્શી એવા તે ધર્મ કરવામાં તત્પર બનતા. મહાન પુરુષોનું મહત્ત્વ પણ શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માને જ છે અને તેથી જ તેઓશ્રી જગદ્ગુરુ છે.” આ વિષયમાં એવી જે શંકા કરાય છે કે ‘શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માના પ્રભાવથી બધા જીવોને સન્તોષ થયો હોય તો પરિમિત પણ દાન કેમ થાય ?’ - તે શંકા તો ઉપર જણાવ્યા મુજબની સન્તોષવ્યવસ્થાને નહિ સમજવાના કારણે થયેલી છે. એ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી અષ્ટકપ્રકરણની

વૃત્તિ(ટીકા)ના રચયિતા પરમર્ષિએ જણાવ્યું છે કે - જો શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માના અનુભાવથી બધા જીવોને સન્તોષ થવાથી અર્થી જનોનો અભાવ થાય તો (૩૮૮,૮૦,૦૦,૦૦૦ આટલી) દાનની સંખ્યા જણાવવાનું યુક્ત નથી. કારણ કે અલ્પ પણ દાનનો સંભવ નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાય છે - દેવતાશેષ(પ્રસાદી) ની જેમ એક વર્ષમાં ઘણા લોકોએ દાન લીધું હોવાથી મહાદાનને પરિમિતરૂપે વર્ણવ્યું છે, તે યુક્ત જ છે. ॥૪-૧૫॥

દાન આપવાના કારણે જ અકૃતાર્થ હોવાથી પરમાત્મા મહાન નથી - આ આક્ષેપને જણાવવા પૂર્વક તેનું નિરાકરણ કરાય છે —

દાનાદેવાકૃતાર્થત્વાન્મહત્ત્વં નેતિ મન્દધીઃ ।

તસ્યોત્તરમિદં પુણ્યમિત્યમેવ વિપચ્યતે ॥૪-૧૬॥

“દાન આપવાના કારણે જ શ્રી અરિહન્તપરમાત્મા અકૃતાર્થ છે અને તેથી તેમનામાં મહત્ત્વ નથી...આ પ્રમાણે જે કોઈ મંદબુદ્ધિવાળો કહે છે; તેને આ ઉત્તર છે કે શ્રીતીર્થંકર પરમાત્માનું પુણ્ય (તીર્થંકરનામકર્મ) એ રીતે જ વિપાક બતાવે છે.” - આ પ્રમાણે સોળમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે દાન આપવાનું કાર્ય કરવાથી એ ચોક્કસ છે કે દાન આપવાનું જે ફળવિશેષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા અવશ્ય હતી. તેથી ભગવાનનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન હોવાથી ભગવાન અકૃતાર્થ હતા. અકૃતાર્થ મહાન ન હોય. મહાપુરુષો કૃતાર્થ-કૃતકૃત્ય હોય છે - આવી માન્યતાને ધરનારાને ઉત્તર આપતાં ગ્રન્થકારશ્રીએ જણાવ્યું છે કે શ્રીતીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિનું કારણભૂત શ્રીતીર્થંકરનામકર્મ આ રીતે દાન આપવાથી જ પોતાના વિપાકને

પ્રદર્શિત કરે છે. આ રીતે દાન આપ્યા વિના શ્રીતીર્થંકર થવાનું નથી. શ્રીતીર્થંકરનામકર્મને લઈને તેઓશ્રી આ રીતે વાર્ષિક દાન આપે છે. પોતાના કલ્પથી (આચારથી) જ એ દાનની પ્રવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ જાતના ફળ પ્રત્યે આશા નથી. તેથી ભગવાન શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મા અકૃતાર્થ નથી- એ સૂચિત થાય છે. આ વાત શ્રી અષ્ટકપ્રકરણમાં જણાવતી વખતે ફરમાવ્યું છે કે -

ઉપર જણાવ્યા મુજબની શંકાનું સમાધાન જણાવાય છે - શ્રી તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં જ પરમાત્મા પ્રવર્તે છે. એ મુજબ વાર્ષિક દાન આપવાનો એક કલ્પ છે. પુણ્ય અને પાપના સામાન્યથી ચાર ભાંગા છે. ૧. પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય, ૨. પાપાનુબન્ધી પુણ્ય, ૩. પાપાનુબન્ધી પાપ, ૪. પુણ્યાનુબન્ધી પાપ. એમાં પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય મનુષ્યાદિને હોય છે. પૂર્વભવમાં ઉપાર્જેલું એ; મનુષ્યત્વાદિના શુભભાવનું કારણ હોવાથી પુણ્ય છે અને અનન્તરભવમાં તે દેવાદિગતિની પ્રાપ્તિમાં કારણ હોવાથી પુણ્યાનુબન્ધી છે. આ પ્રથમ ભંગ (પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય) છે. એ પુણ્ય અનન્તર ભવમાં નરકાદિ ગતિની પરંપરાનું કારણ બને તો તે પાપાનુબન્ધી પુણ્ય (દ્વિતીય ભંગ) છે. તિર્યચો વગેરેનું પૂર્વભવમાં ઉપાર્જેલું એ કર્મ તિર્યચગતિનું કારણ હોવાથી પાપ-સ્વરૂપ છે. અને અનન્તરભવમાં નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિમાં કારણ હોવાથી પાપાનુબન્ધી છે. આ તૃતીય ભંગ (પાપાનુબન્ધી પાપ) છે. એ પાપ જો અનન્તરભવમાં દેવાદિગતિની પરંપરાનું કારણ બને તો તે પુણ્યાનુબન્ધી પાપ સ્વરૂપ ચતુર્થ ભંગ છે. આ ચારે ય ભંગોને દૃષ્ટાન્તથી સમજાવતાં (અષ્ટકપ્રકરણમાં) જણાવ્યું છે કે જેમ કોઈ એક માણસ સારા ઘરથી તેના કરતાં અધિક સારા

ઘરમાં જાય છે તેમ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય સ્વરૂપ સદ્ધર્મથી ભવથી ભવાન્તરમાં જાય છે. જેમ કોઈ એક માણસ સારા ઘરમાંથી ખરાબ ઘરમાં જાય છે, તેમ પાપાનુબન્ધી પુણ્ય સ્વરૂપ અસદ્ધર્મના કારણે ભવથી ભવાન્તરમાં (દુર્ગતિમાં) જાય છે. કોઈ એક માણસ જેમ અશુભ ઘરથી વધારે અશુભ ઘરમાં જાય છે તેમ મહાપાપથી જીવ એકભવથી બીજા ભવમાં જાય છે. જેમ કોઈ એક માણસ અશુભ ઘરથી શુભ ઘરમાં જાય છે તેમ સુધર્મના કારણે જીવ અશુભ ગતિથી શુભગતિમાં જાય છે - એ પુણ્યાનુબન્ધી પાપ સ્વરૂપ ચતુર્થ ભંગ છે. આ ચાર ભંગમાંથી પ્રથમ ભંગમાંનું શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માનું પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય કેટલુંક ભોગવાયેલું હોય છે. જે બાકી છે તે ઉચિત ક્રિયા કરાવનારું હોવાથી તે તે દાનાદિ ક્રિયાને અનુકૂળ હોય છે. તેથી સમજી શકાશે કે દાન આપવાના કારણે શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મામાં અકૃતાર્થત્વ નથી...ઇત્યાદિ સારી રીતે વિચારવું જોઈએ. ॥૪-૧૬॥

આ પૂર્વે શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માનું પ્રથમભંગવર્તી પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય ઉચિત ક્રિયાને અનુકૂળ છે - એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. એ પુણ્ય એવું જ હોય છે : એ વાતને જ; ગુણાન્તરને અનુકૂળ એવા વિપાકવાળું એ કર્મ હોય છે - એ વર્ણવવા દ્વારા સ્પષ્ટ કરાય છે —

ગર્ભાદારમ્બ્ય સત્પુણ્યાદ્ ભવેત્ તસ્યોચિતા ક્રિયા ।

તત્રાપ્યભિગ્રહો ન્યાય્યઃ શ્રૂયતે સ્વામિનસ્તતઃ ॥૪-૧૭॥

શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ છે. આશય એ છે કે ગર્ભથી માંડીને તીર્થંકરનામકર્મસ્વરૂપ સત્પુણ્યથી શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માને ઉચિત ક્રિયા જ થાય છે. ‘તીર્થંકરપણું સદા ઉચિત પ્રવૃત્તિથી મોક્ષસાધક

બને છે’-આ પ્રમાણેના વચનથી; ઉચિત પ્રવૃત્તિ દ્વારા તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય મોક્ષસાધક બને છે. તેથી ગર્ભાવસ્થામાં પણ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ; ‘આ ગૃહવાસમાં જ્યાં સુધી માતાપિતા જીવે છે ત્યાં સુધી જ હું પણ સ્વેચ્છાથી ગૃહસ્થાવસ્થામાં (ઘરમાં) રહીશ.’-આ પ્રમાણે જે અભિગ્રહ (પ્રતિજ્ઞાવિશેષ) ગ્રહણ કર્યો, તે યોગ્ય હતો-એમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવાય છે.

૥૪-૧૭૥

ચારિત્રના વિરોધી એવા એ અભિગ્રહને ન્યાયસંગત કઈ રીતે મનાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરાય છે —

ન્યાય્યતા ચેષ્ટસંસિદ્ધેઃ પિત્રુદ્વેગનિરાસતઃ ।

પ્રારમ્ભમઙ્ગલં હ્યેતદ્ ગુરુશુશ્રૂષણં હિ તત્ ૥૪-૧૮૥

“આ અભિગ્રહથી માતાપિતાના ઉદ્વેગનો નિરાસ (પરિહાર) થવાથી ઈષ્ટસિદ્ધિને લઈને આ અભિગ્રહની ન્યાય્યતા (ન્યાયસંગતતા) છે. આ માતાપિતાની સેવા સ્વરૂપ હોવાથી પ્રારંભિક મઙ્ગલ છે.” - આ પ્રમાણે અઢારમા શ્લોકનો અર્થ છે.

આશય એ છે કે દુષ્પ્રતિકાર્ય એવાં માતા-પિતાને વિયોગના નિમિત્તે જે શોક થવાનો હતો તેનો પરિહાર અભિગ્રહના કારણે થાય છે. તેમ જ એ અભિગ્રહથી એવી મર્યાદાનું બીજાઓને પણ જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. તેથી ઈષ્ટ-મોક્ષની સિદ્ધિ થવાથી એ અભિગ્રહ યોગ્ય છે. ઉચિત પ્રવૃત્તિ જ મોક્ષનો ઉપાય છે. અનુચિત પ્રવૃત્તિ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ છે. આ વાત અષ્ટકપ્રકરણમાં પણ કહી છે. માતાપિતાના ઉદ્વેગના નિવારણ માટે, બીજાને મહાન પુરુષોની મર્યાદાનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અને ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટે આ પ્રમાણે

(ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે)નો અભિગ્રહ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ કર્યો હતો - એમ આગમમાં જણાવાયું છે.

“શ્રી વર્ધમાનસ્વામી; પોતાનું ચોક્કસ કાળે પૂર્ણ થવાવાળું જે ચારિત્રમોહનીય કર્મ હતું; તેના વિપાકોદયના કારણે જ ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહ્યા હતા. અભિગ્રહના કારણે રહ્યા ન હતા, તેથી અભિગ્રહ યોગ્ય ન હતો.” - આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે પ્રયત્નવિશેષથી ખપાવી શકાય એવું એ ચારિત્રમોહનીયકર્મ; માતાપિતાના ઉદ્દેગના પરિહાર માટે લીધેલા અભિગ્રહ વિના વિરતિના પરિણામથી ખપી શકે (ક્ષીણ થાય) એવું હતું છતાં અભિગ્રહ લીધો તેથી તે યોગ્ય હતો. જોકે એ અભિગ્રહ પ્રવ્રજ્યાનો વિરોધી હોવાથી યોગ્ય તો ન કહેવાય પરન્તુ ક્રમે કરી અભિગ્રહની પૂર્ણતા પછી ન્યાયસંગત એવી પ્રવ્રજ્યાને પ્રાપ્ત કરાવનારો એ અભિગ્રહ હોવાથી તે ન્યાયસંગત છે. કાલાન્તરે ચિકાર ફળને આપનાર કાર્યનો થોડા કાળ માટે નિષેધ કરવા છતાં ‘તે ન્યાયયુક્ત છે.’ - આવો વ્યવહાર સર્વજનપ્રસિદ્ધ છે. આથી જ અષ્ટકપ્રકરણમાં જણાવાયું છે કે, ઘરમાં રહેતા અને માતા-પિતાની સેવાને કરતા એવા મને ક્રમે કરી ન્યાયસંગત પ્રવ્રજ્યા છેલ્લે પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે આ પ્રવ્રજ્યાને સર્વથા સર્વપાપથી નિવૃત્તિ સ્વરૂપે સત્પુરુષોએ માની છે; માતાપિતાને ઉદ્દેગ કરનારને ન્યાયસંગત એ પ્રવ્રજ્યા થતી નથી.

તદુપરાન્ત આ જે માતાપિતાની પરિચર્યા છે તે પ્રવ્રજ્યા સ્વરૂપ શુભકાર્યના પ્રારંભે પ્રથમ મંગલ છે. આ મંગલ વિના પ્રવ્રજ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી. આથી જ-શુશ્રૂષા ન્યાયસંગત

છે. આ પ્રમાણે અષ્ટકપ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે - માતા-પિતા સ્વરૂપ ગુરુની શુશ્રૂષા પ્રવ્રજ્યાનું પરમ કોટિનું પ્રથમ મંગલ છે. ધર્મ(પ્રવ્રજ્યાસ્વરૂપ ધર્મ)માં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષો માટે આ માતા-પિતા મોટું પૂજસ્થાન છે..... ॥૪-૧૮॥

મુમુક્ષુ આત્માને પ્રવ્રજ્યા લેતી વખતે માતા-પિતાને ઉદ્વેગ કરાવવાનો પરિણામ હોતો જ નથી. આમ છતાં માતા-પિતાના અનિષ્ટમાં (ઉદ્વેગમાં) નિમિત્ત ન બનવાનું કઈ રીતે શક્ય બને ? કારણ કે સર્વત્ર અનિષ્ટના નિમિત્ત બનવાનો પરિહાર કરવાનું શક્ય નથી. તેથી અભિગ્રહની પ્રવૃત્તિના કારણે પ્રવ્રજ્યાનો વિલંબ કરવો ઉચિત નથી - આ શંકાનું સમાધાન કરાય છે —

તત્ત્વેદરક્ષણોપાયપ્રવૃત્તૌ ન કૃતજ્ઞતા ।

ત્યાગોઽપ્યબોધે ન ત્યાગો યથા ગ્લાનૌષધાર્થિનઃ ॥૪-૧૯॥

“માતા-પિતાદિના ખેદની રક્ષા(પરિહાર)ના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે તો કૃતજ્ઞતા નથી. માતા-પિતાદિ પ્રતિબોધ ન પામે તો તેમનો ત્યાગ કરવો એ, ગ્લાનના ઔષધ માટેના ત્યાગની જેમ ત્યાગ નથી.” - આ પ્રમાણે ઓગણીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે આપણી પ્રવૃત્તિના કારણે માતા-પિતાદિને ખેદ થાય છે : એ જાણ્યા પછી તેને દૂર કરવા માટેના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી - એ કૃતજ્ઞતા નથી. તેઓ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા તેઓની શુશ્રૂષાથી જ સાધ્ય છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે, ‘તે લોકમાં કૃતજ્ઞ છે; તે ધર્મગુરુનો પૂજક છે અને તે જ શુદ્ધ ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે, જે માતા અને પિતાની સેવા કરે છે’. ભાવાર્થ એ છે કે સર્વકલ્યાણના

મૂળભૂત પોતાના ઈષ્ટ એવા કૃતજ્ઞતાગુણનો વિરોધી, માતા-પિતાનો ખેદ છે. તે સર્વથા વર્જનીય છે. અભિગ્રહવિશેષ માતાના અને પિતાના ખેદને દૂર કરવાથી કૃતજ્ઞતાગુણનો સાધક બને છે, તેથી તે ન્યાયસંસ્કૃત છે. શ્રી પંચસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, પ્રતિબોધ ન પામે તો; ગમે તે રીતે માતાપિતાને પ્રતિબોધ પમાડવા અર્થાત્ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવા તત્પર બનાવવા. કર્મની તેવા પ્રકારની પરિણતિના કારણે પ્રતિબોધ ન પામે તો તેમના માટેના જીવનનિર્વાહનો પ્રબન્ધ કરી, એટલે કે શક્તિ મુજબ પૈસા વગેરેનો પ્રબન્ધ કરી માતા-પિતાદિની અનુમતિથી પ્રવ્રજ્યા - ધર્મનો સ્વીકાર કરવો.

જો કોઈ પણ રીતે તેઓ અનુમતિ ન જ આપે તો; ‘મારું આયુષ્ય અલ્પ છે...’ વગેરે પ્રકારે માયા કરવી. આ રીતે ઉપાયો કરવા છતાં તેઓ સમજે નહિ તો મુમુક્ષુએ તેમનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યાનો સ્વીકાર કરવો. આ રીતે કરેલા તેમના ત્યાગને ત્યાગ મનાતો નથી. માતા-પિતાની સાથે કોઈ વાર માર્ગમાં જતા રસ્તામાં માંદા થઈ ગયેલાં માતાપિતાને; તેમના ઔષધને લાવવા માટે છોડીને જનારા પુત્રે માતાપિતાનો ત્યાગ કરેલો જેમ ગણાતો નથી તેમ અહીં પણ પ્રવ્રજ્યા; પોતાના, માતા - પિતાના અને બીજાના માટે ઉપકારનું કારણ હોવાથી માતા - પિતાદિનો ત્યાગ કરેલો હોવા છતાં ત્યાગ ગણાતો નથી. આથી જ કહ્યું છે કે કોઈ પણ રીતે માતાપિતા પ્રતિબોધ પામે નહિ તો માર્ગમાં ગ્લાન થયેલા તેમના ઔષધ માટેના ત્યાગના ઉદાહરણથી માતાપિતાદિનો ત્યાગ કરે...ઈત્યાદિ પંચસૂત્રના અધ્યયનથી જાણી લેવું જોઈએ. ॥૪-૧૯॥

શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મામાં પ્રકારાન્તરથી મહત્વાભાવને જણાવનારની માન્યતાને જણાવાય છે —

અપરસ્ત્વાહ રાજ્યાદિ મહાધિકરણં દદત્ ।

શિલ્પાદિ દર્શયંશ્ચાર્હન્મહત્ત્વં કથમૃચ્છતિ ॥૪-૨૦॥

“બીજા કહે છે કે, રાજ્ય વગેરે મહાધિકરણને આપનાર અને શિલ્પ વગેરેને બતાવનારા શ્રી અરિહન્તપરમાત્મા મહત્વને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે ?” - આ પ્રમાણે વીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ એક વાદી કહે છે કે, મહાપાપના કારણ(મહાધિકરણ)ભૂત એવા રાજ્ય વગેરેને પોતાના પુત્ર વગેરેને શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માએ આપ્યું હતું. તેમ જ લોકોને શિલ્પકર્મ અને કલા વગેરે તેઓશ્રીએ બતાવી હતી, તો આવા પાપમાર્ગે પ્રવર્ત્તાવનાર શ્રી અરિહન્તપરમાત્માને મહાન કઈ રીતે મનાય ? અર્થાદ્ આથી શ્રી અરિહન્તપરમાત્મા મહાન નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૪-૨૦॥

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન કરાય છે. અર્થાદ્ એ રીતે પરમાત્મામાં મહત્વાભાવને સિદ્ધ કરનારાના મતનું નિરાકરણ કરાય છે —

તન્નેત્થમેવ પ્રકૃતાધિકદોષનિવારણાત્ ।

શક્તૌ સત્યામુપેક્ષાયા અયુક્તવાન્મહાત્મનામ્ ॥૪-૨૧॥

શ્લોકાર્થ સુગમ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રાજ્યાદિ આપવા વગેરેના કારણે પરમાત્મા મહાન નથી - આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે રાજ્યપ્રદાનાદિના કારણે જ; રાજ્યપ્રદાનાદિ દોષ કરતાં; રાજ્યપ્રદાનાદિ ન કરવાના કારણે ઝઘડા વગેરેના પ્રસંગાદિ સ્વરૂપ જે દોષ અધિક થવાનો હતો

તેનું નિવારણ થાય છે. પરસ્પરના કલહ વગેરેના પ્રસંગનું નિવારણ રાજ્યપ્રદાનાદિના કારણે થાય છે. અન્યથા એ શક્ય બનત નહિ. બીજાના અધિક દોષોને નિવારણ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં અધિક દોષોને દૂર કરવામાં ઉપેક્ષા-માધ્યસ્થ્ય સેવવામાં આવે તો તે મહાત્માઓ માટે ઉચિત નથી. કારણ કે મહાત્માઓનો એકમાત્ર શુદ્ધ આશય; પરાર્થમાત્રમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. બીજાના અધિક દોષની જો ઉપેક્ષા કરાય તો મહાત્માઓનો શુદ્ધ આશય જળવાશે નહિ.

આ વાતને જણાવતાં અષ્ટકપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે - જો રાજ્યપ્રદાનાદિ કરવામાં ન આવે તો નેતાના અભાવે લોકો કાળના દોષથી પરસ્પરમર્યાદાનો ભંગ કરનારા બની આ લોકમાં અને પરલોકમાં અધિક દોષને પ્રાપ્ત કરી વિનાશ પામશે. એવા દોષોને દૂર કરવાની શક્તિ હોવા છતાં તે વિષયમાં ઉપેક્ષા સેવવી-એ મહાત્માઓ માટે અયુક્ત છે. તેથી તેવા જીવોના ઉપકાર માટે રાજ્યાદિનું પ્રદાન ગુણને કરનારું છે. એમાં પણ બીજાના ઉપકાર માટે પ્રવ્રજ્યાને ગ્રહણ કરનાર જગદ્ગુરુ શ્રી તીર્થકરપરમાત્માએ જે રાજ્યાદિનું પ્રદાન કર્યું છે, તે વિશેષે કરી ગુણને કરનારું છે. આવી જ રીતે ગૃહસ્થોચિત વિવાહાદિ આચાર અને શિલ્પના નિરૂપણમાં દોષ નથી. કારણ કે આમ કરવાથી જ શ્રીતીર્થકરનામકર્મ વિપાકોચિત બને છે. તેમ જ અધિક દોષોથી આ પ્રાણીઓની જે રક્ષા થઈ એ સ્વરૂપ ઉપકાર જ આ તીર્થકરપરમાત્માની પ્રવૃત્તિ(રાજ્યપ્રદાનાદિ)નું અંગ હતું. અર્થાત્ એ ઉપકાર માટે જ શ્રી તીર્થકરપરમાત્માએ રાજ્ય-પ્રદાનાદિની પ્રવૃત્તિ કરી હતી. તેથી તેમાં કોઈ દોષ નથી. આથી સમજી શકાશે કે રાજ્યપ્રદાનાદિના કારણે શ્રી તીર્થકરપરમાત્મામાં

મહત્ત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, મહત્ત્વાભાવ સિદ્ધ થતો નથી.
૥૪-૨૧॥

શક્તિ હોય તો અધિક દોષનું નિવારણ કરવા વર્તમાનમાં
થતો અલ્પ દોષ, દોષ નથી - એ દૃષ્ટાન્તથી જણાવાય છે -
નાગાદે રક્ષણાયેવ ગર્તાદ્યાકર્ષણેઽત્ર ન ।

દોષોઽન્યથોપદેશેઽપિ સ સ્યાત્પરનયોદ્ભવાત્ ॥૪-૨૨॥

“નાગ વગેરેથી રક્ષણ માટે ખાડામાંથી ખેંચી લેવામાં
જેમ કોઈ દોષ નથી તેમ અહીં રાજ્યપ્રદાનાદિ કે શિલ્પાદિ -
દર્શનમાં પણ કોઈ દોષ નથી. અન્યથા શ્રી વીતરાગપરમાત્માના
પરમતારક ઉપદેશમાં પણ દોષ છે - એમ માનવાનો પ્રસંગ
આવશે. કારણ કે ઉપદેશમાંથી પરનયોનો ઉદ્ભવ થાય છે.” -
આ પ્રમાણે બાવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે
ખાડામાં રહેલા પુત્રને સાપ વગેરેથી બચાવવા માટે પોતાના
પુત્રને ખાડામાંથી ખેંચતી વખતે પુત્રની હડપચી, ઘુંટણ વગેરે
છોલાતાં હોવા છતાં માતા જેમ દોષિત મનાતી નથી તેમ
કલહાદિ અધિક દોષથી બચાવવા માટે રાજ્યપ્રદાનાદિ કરવાથી
શ્રીતીર્થકરપરમાત્માને પણ કોઈ દોષ નથી.

અન્યથા જેને દોષમાં નિમિત્ત બનતા અટકાવી શકાય
એમ નથી, એવા ઘણા ગુણને કરનાર કર્મ(ક્રિયા)-કાર્યને દુષ્ટ
માનવામાં આવે તો શ્રીતીર્થકરભગવાન જે ધર્મોપદેશ
(વ્યાખ્યાન)કરે છે તેમાં પણ તે દોષનો પ્રસંગ આવશે. કારણ
કે બૌદ્ધાદિ પરદર્શનીઓના મિથ્યાત્વમૂલક તે તે નયોની ઉત્પત્તિ
એ ઉપદેશમાંથી જ થયેલી છે. - આ વાત ‘જેટલા નયવાદો છે
એટલા પરસમયો (કુસિદ્ધાન્ત) છે’ - આ વચનથી સિદ્ધ છે.

અટકપ્રકરણમાં પણ એ વાત જણાવતાં ફરમાવ્યું છે કે-
નાગાદિથી રક્ષણ કરવા માટે ખાડામાંથી સ્વપુત્રાદિને ખેંચીને
પુત્રાદિનું નાગાદિથી રક્ષણ કરનાર જેમ દોષવાન મનાતો નથી
તેમ અલ્પ પણ દોષ ન થાય અને ઉપકારક બને એવો બીજો
ઉપાય નહિ હોવાથી રાજ્યપ્રદાનાદિ દોષથી રહિત છે. આ રીતે
અહીં ભગવાને જે રાજ્યપ્રદાનાદિ કાર્ય કર્યું છે તે નિર્દોષ જ
માનવું પડશે. અન્યથા ભગવાનની પરમતારક દેશના પણ
કુધર્માદિમાં નિમિત્ત બનતી હોવાથી તેને પણ દુષ્ટ માનવી પડશે.
આથી સ્પષ્ટ છે કે અલ્પ દોષને કરનારા એવા મોટા ઉપકારના
કારણભૂત રાજ્યપ્રદાનાદિને કરનાર શ્રી અરિહન્ટપરમાત્મા
દોષપાત્ર નથી...॥૪-૨૨॥

પ્રકારાન્તરે પરમાત્મામાં મહત્વાભાવને સિદ્ધ કરનારાની
માન્યતાને જણાવીને તેનું નિરાકરણ કરાય છે —

કશ્चित્તુ કુશલં ચિત્તં મુખ્યં નાસ્યેતિ નો મહાન્ ।

તદયુક્તં યતો મુખ્યં નેદં સામાયિકાદપિ ॥૪-૨૩॥

શ્લોકાર્થ સુગમ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ બૌદ્ધ
એમ કહે છે કે શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું ચિત્ત સર્વોત્તમ ન
હોવાથી તેઓશ્રી મહાન નથી. પરંતુ આ પ્રમાણેનું માયા -
પુત્રીયનું કથન યુક્ત નથી. કારણ કે તૃણ અને મણિ તેમ જ લેટ્ટ
(માટીનું ઢેકું) અને કાંચનમાં જેમની બુદ્ધિ સમાન છે એવા
મહાત્માઓના, સર્વસાવધયોગથી નિવૃત્તિ પામવા સ્વરૂપ
સામાયિકના પરિણામથી; બીજા લોકોએ કલ્પેલું એ કુશલ
ચિત્ત શ્રેષ્ઠ નથી. એ કુશલ ચિત્ત અસદ્ભૂત અર્થના વિષયવાળું
હોવાથી ખરી રીતે એ સંભવતું જ નથી. તેથી તે અસંભવિત

ચિત્તનો અભાવ હોવાથી પરમાત્મા મહાન નથી- એ કથન અયુક્ત છે.... ॥૪-૨૩॥

બીજાએ માનેલું કુશલ ચિત્ત અસંભવિત છે - એ જણાવાય છે —

સ્વધર્માદન્યમુક્ત્યાશા તદધર્મસહિષ્ણતા ।

યદ્વ્યયં કુશલે ચિત્તે તદસંભવિ તત્ત્વતઃ ॥૪-૨૪॥

“પોતાના ધર્મથી અન્ય જીવોની મુક્તિની આશા (ઈચ્છા) અને તે જીવોના અધર્મને સહન કરી લેવાની ભાવના : એ બંને (પરપરિકલ્પિત) કુશલ ચિત્તના વિષય મનાય છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક રીતે સંભવિત નથી.” - આ પ્રમાણે ચોવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે માયાપુત્રીએ કુશલચિત્તની કલ્પના એ રીતે કરી છે કે - ‘પોતાના ધર્મના કારણે જગતના બધા જ પ્રાણીઓ મુક્ત થાય અને દુર્ગતિના કારણભૂત જે અધર્મ તેમણે આચર્યો છે તેનું ફળ મને મળે - આ રીતે તેમનાં દુઃખો દૂર કરવાની અને તેમને મુક્ત બનાવવાની જે ઈચ્છા છે, તે બે ઈચ્છાથી યુક્ત ચિત્ત કુશલચિત્ત છે.’

પરંતુ એ કુશલચિત્ત વાસ્તવિક રીતે સંભવિત નથી. કારણ કે તેમના જ ગ્રંથોમાં બુદ્ધોની (તત્ત્વજ્ઞાતાઓની) મુક્તિ જણાવી છે. ગંગાનદીની રેતીના કણો પ્રમાણ બુદ્ધો નિર્વાણ પામ્યા છે - આવી વ્યવસ્થા તેમના આગમમાં જણાવી છે. સ્વધર્મનો અન્ય જીવોમાં અને અન્ય જીવોના અધર્મનો સ્વમાં ઉપસંક્રમ થતો હોત તો બધાની જ મુક્તિ થતી હોવાથી બુદ્ધોની જ મુક્તિ વર્ણવવાનું સંગત નહીં થાય, બધાની જ મુક્તિ વર્ણવવી પડત. આમ છતાં માત્ર ભાવનાના કારણે

(વાસ્તવિક રીતે નહિ) જ અસદ્ભૂત અર્થના વિષયવાળું ચિત્ત (કુશલચિત્ત) પ્રામાણિક માનવું હોય તો; “આ જગતનું દુશ્વરિત્ર (અધર્મ) મારામાં જ પડે (સંક્રમિત થાય) અને તેવી જ રીતે મારા સચ્ચારિત્ર(ધર્મ)ના યોગે બધા પ્રાણીઓની મુક્તિ થાય” - આની જેમ નીચે જણાવ્યા મુજબ પણ બોલવું પડશે. “અજ્ઞાનીઓનું જે અજ્ઞાન છે તે સદાને માટે મારામાં સંક્રમિત થાય અને મારા જ્ઞાનના યોગે તેમનામાં કાયમ માટે ચૈતન્યનો સંચાર થાય.” જે આ પ્રમાણે માનવાનું સંભવિત નથી તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ કુશલચિત્ત પણ સંભવતું નથી - એ સમજી શકાશે. ॥૪-૨૪॥

આવી જાતનું કુશલચિત્ત ન હોય તો જ શ્રીવીતરાગ પરમાત્મામાં મહત્ત્વ છે. અન્યથા શ્રીવીતરાગપરમાત્માની વીતરાગતા અસિદ્ધ થશે - એ જણાવાય છે —

અતો મોહાનુગં હ્યેતન્નિર્મોહાનામસુન્દરમ્ ।

બોધ્યાદિપ્રાર્થનાકલ્પં સરાગત્વે તુ સાધ્વપિ ॥૪-૨૫॥

“અસંભવિત વિષયવાળું એ કુશલચિત્ત હોવાથી મોહનીયકર્મના ઉદયથી અનુગત છે. શ્રીવીતરાગપરમાત્માઓ માટે તે સારું નથી. બોધિ, આરોગ્ય વગેરેની પ્રાર્થના જેવું એ ચિત્ત સરાગ અવસ્થામાં સારું પણ મનાય છે.” - આ પ્રમાણે પચીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે વાસ્તવિક રીતે ઉપર જણાવેલું કુશલચિત્ત અસંભવિત અર્થના વિષયવાળું હોવાથી મોહનીયકર્મના ઉદયને અનુસરનારું છે. મોહનીય-કર્મના અભાવમાં તો સમસ્ત વિકલ્પના અંશથી પણ રહિત ચિત્ત હોય છે. શ્રીવીતરાગપરમાત્મા મોહરહિત હોવાથી તેમના

માટે આ કુશલચિત્ત સુંદર નથી. તેથી કુશલચિત્ત (પરપરિકલ્પિત) શ્રીવીતરાગતાનું વિરોધી હોવાથી મુખ્ય નથી.

પ્રશસ્ત રાગની અવસ્થામાં આ કુશલચિત્ત બોધિ, આરોગ્ય અને ઉત્તમસમાધિની પ્રાર્થના જેવું છે. આશય એ છે કે, આરુઘ્નબોહિલાભં સમાહિવરમુત્તમં દિતુ..... ઈત્યાદિ પદોથી આરોગ્યાદિની પ્રાર્થના કરાય છે. શ્રીવીતરાગપરમાત્મા રાગાદિદોષોથી રહિત હોવાથી તેઓશ્રી કશું આપતા નથી અને લેતા નથી. તેથી તેઓશ્રીની પાસે કરેલી પ્રાર્થનાનો વિષય સંભવતો નથી. આમ છતાં રાગી જનો ભગવાન શ્રી તીર્થંકર દેવમાં ભક્તિને વ્યક્ત કરતા ભાવની પ્રકર્ષઅવસ્થાને લઈને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેમના માટે ઉચિત મનાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે - આ અસત્યામૃષા ભાષા છે. માત્ર ભક્તિથી આ બોલાય છે. જેમના રાગદ્વેષ ક્ષીણ થયા છે એવા શ્રીવીતરાગ પરમાત્મા સમાધિ કે બોધિ વગેરે આપતા નથી. આ રીતે જેનો વિષય સંભવતો નથી; એનું વચન અને ચિન્તન ચોથા વચન અને મનના યોગમાં સંગત છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે બોધ્યાદિની પ્રાર્થનાની જેમ અસંભવી-વિષયવાળું કુશલચિત્ત સરાગદશામાં સારું પણ છે.

યદ્યપિ ચતુર્થ અસત્યામૃષા વચનયોગ અને મનોયોગ ભગવાનમાં પણ સંભવે છે. તેથી તેઓશ્રીને પણ કુશલચિત્ત ઘટી શકે છે; પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબનું; રાગાદિ વિકલ્પના કારણે ઉત્પન્ન ભક્તિભાવને લઈને જે ચતુર્થભંગ (અસત્યામૃષા) -વર્તિ કુશલચિત્ત છે, તે શ્રીવીતરાગપરમાત્મામાં હોતું નથી. દેશનાના વચનયોગ માટે અને અનુત્તરવિમાનના દેવોના સંશયના

નિરાકરણ માટે ગ્રહણ કરેલાં, ભાષાવર્ગજ્ઞાનાં અને મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને આશ્રયીને શ્રીવીતરાગપરમાત્માને ચોથા વચનયોગ અને મનોયોગનો સંભવ માન્યો છે....ઈત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪-૨૫॥

યદપિ વાઘ વગેરેને પોતાનું માંસ આપવા વગેરેના કારણે બુદ્ધનું ચિત્ત અત્યન્ત કુશલ મનાય છે. પરન્તુ શ્રી અરિહન્ત પરમાત્માનું એવું ચિત્ત ન હતું. તેથી તેમનામાં મહત્ત્વ નથી - આવી શંકા કરાય છે; પણ તે અસંકુત છે. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ પણ ચિત્ત મોહાનુગત હોવાથી અતિકુશલ નથી..આવા આશયથી જણાવાય છે —

સત્ત્વધીરપિ યા સ્વસ્યોપકારાદપકારિણિ ।

સાત્મંભરિત્વપિશુના પરાપાયાનપેક્ષિણી ॥૪-૨૬॥

“અપકારી એવા વાઘ આદિમાં પોતાના ઉપકારના કારણે બુદ્ધને જે સત્ત્વબુદ્ધિ હતી, તે બુદ્ધના આત્મંભરિત્વની ચાડી ખાનારી અને બીજાને થનારા અપાયની અપેક્ષા(વિચારણા)ને નહિ રાખનારી હતી.” - આ પ્રમાણે છઠ્વીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે બુદ્ધને; પોતાનું માંસ ખાનાર વાઘ વગેરે અપકારીને વિશે; પોતાના કર્મસ્વરૂપ વનને છેદી નાખવામાં તે સાહાય્ય કરતા હોવાથી જે સત્ત્વ(સારા ઉપકારીપણાની)બુદ્ધિ છે; તે આત્માને- પોતાને- જ (બીજાને નહિ) પુષ્ટ બનાવનારી એકલપેટીવૃત્તિને જણાવનારી છે તેમ જ તે વૃત્તિ; પોતાનું માંસ ખાનારા વાઘ વગેરેના દુર્ગતિમાં જવા સ્વરૂપ અપાયને ન વિચારનારી છે. આ રીતે બુદ્ધની સત્ત્વબુદ્ધિમાં આત્મંભરિત્વ

અને પરાપાયાનપેક્ષત્વ સ્વરૂપ મહાદૂષણ છે. આ વાતને અટક પ્રકરણમાં પણ જણાવાઈ છે. વિશિષ્ટ અર્થને સિદ્ધ કરવાથી અપકારીમાં સદ્બુદ્ધિ; આત્મંભરિત્વને જણાવનારી અને પર પ્રાણીના અપાયની ઉપેક્ષાને કરનારી છે. આથી સમજી શકાશે કે બુદ્ધની સત્ત્વબુદ્ધિ પણ મોહાનુગત હોવાથી અતિકુશલ-ચિત્તને જણાવનારી નથી... ॥૪-૨૬॥

શ્રીતીર્થંકરપરમાત્મામાં મહત્ત્વને નહિ માનનારા અન્યદર્શનીઓની માન્યતાનું નિરાકરણ કરીને પરમાત્મામાં જ મહત્ત્વ છે-એ જણાવવા સાથે પ્રકરણાર્થનું સમાપન કરાય છે -

પદાર્થમાત્રરસિકસ્તતોડનુપકૃતોપકૃત્ ।

અગૂઢલક્ષો ભગવાન્ મહાનિત્યેષ મે મતિઃ ॥૪-૨૭॥

“તેથી પદાર્થમાત્રમાં રસિક; અનુપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરનારા અને અગૂઢલક્ષવાળા એવા ભગવાન મહાન છે- એમ હું માનું છું.” - આ પ્રમાણે સત્તાવીસમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરપરમાત્મા કેવલજ્ઞાની હોવાથી અને સર્વથા રાગાદિથી રહિત હોવાથી પદાર્થમાત્રના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાત્રને જ ગ્રહણ કરે છે. એમાં ઔપાધિક ધર્મનો આરોપ કરતા નથી. રાગાદિ દોષોને લઈને વસ્તુના સ્વરૂપના બદલે તેના વિરૂપનું ગ્રહણ થાય છે અને કેવલજ્ઞાન ન હોય તો પદાર્થમાત્રનો બોધ થતો નથી. શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માને છોડીને બીજા કોઈ પણ દેવમાં આવી પદાર્થમાત્રરસિકતા નથી. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે અહીં ‘પદાર્થ’ ના સ્થાને પરાર્થ પાઠ છે. એ મુજબ વિચારતાં પણ માનવું જ પડે કે શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માને છોડીને અન્ય કોઈ પણ દેવમાં એવી પરાર્થરસિકતા

નથી. ઐકાન્તિક, આત્યન્તિક, પારમાર્થિક હિતને તેઓ(અન્ય દેવો) સમજી પણ શક્યા નથી તો તેમનામાં પરાર્થરસિકતા ક્યાંથી સંભવે ?

પોતાની ઉપર જેમણે ઉપકાર કર્યો નથી એવા જીવો ઉપર પણ ઉપકાર કરનારા શ્રી તીર્થંકરપરમાત્મા અગૂઢલક્ષવાળા છે. શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માનું લક્ષ્ય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. મન, વચન અને કાયાનો અવિસંવાદ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે તેઓશ્રીની સાધનામાં જોવા મળે છે. અહીં અગૂઢ ના સ્થાને અમૂઢ આવો પાઠ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. તેનો અર્થ પણ સમજી શકાય એવો છે. મૂઢ એટલે કોઈ પણ જાતના નિર્ણયથી શૂન્ય. એવા પ્રકારનું લક્ષ્ય જેમનું નથી; તેમને અમૂઢલક્ષ કહેવાય છે. આવા શ્રીતીર્થંકરપરમાત્મા મહાન છે - આ પ્રમાણે ગ્રન્થકાર પરમર્ષિની માન્યતા છે. અન્ય કોઈ પણ પરમાત્મામાં આવું મહત્ત્વ નથી... એ સૌ કોઈ સમજી શકે છે..... ॥૪-૨૭॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્રી અરિહંતપરમાત્મામાં જ મહત્ત્વ હોવાથી તેઓશ્રીના જ ધ્યાનવિશેષથી આત્મા પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે - એ જણાવાય છે —

અર્હમિત્યક્ષરં यस્ય ચિત્તે સ્ફુરતિ સર્વદા ।

પરં બ્રહ્મ તતઃ શબ્દબ્રહ્મણઃ સોઽધિગચ્છતિ ॥૪-૨૮॥

‘અર્હમ્’ આ અક્ષર જેના ચિત્તમાં સર્વકાળ સ્ફુરાયમાન છે; તે આત્મા, તે શબ્દબ્રહ્મથી પરમબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે - આ પ્રમાણે અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે આત્માઓ અરિહંતપરમાત્માનું હૃદયમાં નિરંતર ધ્યાન કરે છે તેઓ અપરતત્ત્વમાંથી પરતત્ત્વમાં જાય છે. પરતત્ત્વ

આત્માના શુદ્ધ (સ્વભાવસિદ્ધ) સ્વરૂપને કહેવાય છે, જે સકલકર્મના અભાવે આવિર્ભાવ પામેલી સિદ્ધાવસ્થા સ્વરૂપ છે. એ પરતત્ત્વસ્વરૂપ પર(પરમ)બ્રહ્મની પૂર્વાવસ્થાને અપર બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવી છે. રૂપાતીત અવસ્થાનું વર્ણન શબ્દથી ખૂબ જ સ્થૂલ રીતે થાય છે અને રૂપવદ્ અવસ્થાનું વર્ણન તેની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ રીતે થતું હોય છે. તે અપર બ્રહ્મને એ અપેક્ષાએ શબ્દબ્રહ્મ કહેવાય છે. શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મમાં જે ભેદ છે તે વેદાન્તદર્શનાદિના અભ્યાસથી સમજી લેવો જોઈએ. શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ, શબ્દથી જોય બ્રહ્મ અને શબ્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ...ઈત્યાદિ જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ; પરબ્રહ્મના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. શબ્દબ્રહ્મથી પરમબ્રહ્મને પામવા માટે શ્રી અરિહન્ત પરમાત્માની ઉપાસના એ એક જ ઉપાય છે. એ વિના બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી - એ ઓગણત્રીસમા શ્લોકથી જણાવાય છે—

પર: સહસ્રા: શરદાં પરે યોગમુપાસતામ્ ।

હન્તાર્હન્તમનાસેવ્ય ગન્તારો ન પરં પદમ્ ॥૪-૨૧॥

હજારો-લાખો વર્ષો સુધી બીજા (શ્રી અરિહન્ત પરમાત્માની ઉપાસના નહિ કરનારા) લોકો યોગની ઉપાસના કરે; તોપણ શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની સેવા (આજ્ઞાપાલનાદિ સ્વરૂપ ઉપાસના) કર્યા વિના તેઓ પરમપદે જવાના નથી. કારણ કે પરમપદને પ્રાપ્ત કરવાનો જો કોઈ ઉપાય હોય તો તે એકમાત્ર શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની ઉપાસના જ છે. એ વિના કરાતી યોગની ઉપાસના વસ્તુતઃ યોગની ઉપાસના નથી. પરન્તુ

તેના આભાસની જ ઉપાસના છે. બીજા યોગીઓને સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ પારમાર્થિક યોગને સમજી જ શક્યા નથી. અને તેમને સમ્યગ્દર્શન ન હોવાથી શ્રી અરિહંતપરમાત્માના પરમતારક શાસનના પરમાર્થને વાસ્તવિક રીતે સમજી શકતા નથી. મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના તીવ્ર વિપાકો યોગના (બાહ્યદૃષ્ટિએ યોગના) ઉપાસકોને પણ પરમપદથી દૂર રાખે છે. તેની મંદતા આત્માને પરમપદના પથિક બનાવે છે. સંસારના સુખ-દુઃખ પ્રત્યેના તીવ્ર રાગ-દ્વેષનાં પરિણામોની તીવ્રતા ઘટે તો જ મિથ્યાત્વાદિની મંદતા થઈ શકે. આપણા સૌનું સદ્ભાગ્ય અદ્ભુત છે કે સ્વભાવથી જ શ્રી અરિહંતપરમાત્માની ઉપાસનાનો આપણને યોગ પ્રાપ્ત થયો. એ દ્વારા પરમપદનો યોગ પ્રાપ્ત થાયે : એ માટે આપણે પ્રયત્નશીલ બની રહીએ.

॥૪-૨૯॥

શ્રી અરિહંતપરમાત્માના ધ્યાનથી આત્મા પરમાત્મા બને છે તે દૃષ્ટાન્તપૂર્વક જણાવાય છે —

આત્માયમર્હતો ધ્યાનાત્ પરમાત્મત્વમશ્રુતે ।

રસવિદ્ધં યથા તામ્રં સ્વર્ણત્વમધિગચ્છતિ ॥૪-૩૦॥

“આ આત્મા શ્રી અરિહંતપરમાત્માના ધ્યાનથી પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત કરે છે. રસથી વિદ્ધ તાંબુ જેમ સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત કરે છે.” - આ પ્રમાણે ત્રીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. શ્રી વીતરાગપરમાત્માએ ઉપદેશેલી પરમતારક મોક્ષસાધનાના પ્રારંભથી માંડીને શ્રી સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ સુધીની આત્માની અનેકવિધ અવસ્થાનો વિચાર કરીએ તો શ્રી અરિહંત પરમાત્માના પરમતારક ધ્યાનનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી શકાશે.

શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની પરમતારક આજ્ઞાના પાલનમાં; આત્મા પોતાની ભૂમિકા મુજબ ઉપયોગ રાખે તો ક્રમે કરીને શ્રી અરિહન્તપરમાત્માનું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. પોતાની ભૂમિકા મુજબ તે તે વિહિત પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે આજ્ઞાપાલનનો જે સતત ઉપયોગ છે, તે શ્રી અરિહન્તપરમાત્માનું ધ્યાનવિશેષ છે. પરમપ્રકૃષ્ટ એ ધ્યાન જ આત્માને પરમાત્મપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. માર્ગાનુસરણ, સમ્યગ્દર્શન, વિરતિ અને સામર્થ્યયોગ તેમ જ શૈલેશી અવસ્થા : આ બધાનો વિચાર કરવાથી ધ્યાનની પ્રારંભ-અવસ્થાથી પરાકાષ્ઠા સુધીની સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ આવશે. દૃષ્ટાન્તમાં જણાવેલા રસના સ્થાને શ્રી અરિહન્તપરમાત્માનું ધ્યાન છે. આત્મા તાંબાના સ્થાને છે. અને પરમાત્મપણું - એ સુવર્ણત્વના સ્થાને છે. તાંબુ જ સોનું થાય છે તેમ આત્મા જ પરમાત્મા બને છે તેમાં શ્રી અરિહન્તપરમાત્માનું ધ્યાન મુખ્ય કારણ છે..... ॥૪-૩૦॥

શ્રી અરિહન્તપરમાત્માના જ ધ્યાનથી પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે : એ ચોક્કસ થયે છતે જે કર્તવ્ય છે તે જણાવાય છે -

પૂજ્યોડયં સ્મરણીયોડયં સેવનીયોડયમાદરાત્ ।

અસ્યૈવ શાસને ભક્તિઃ કાર્યા ચેચ્ચેતનાડસ્તિ વઃ ॥૪-૩૧॥

શ્લોકાર્થ સુગમ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી વીતરાગપરમાત્માની ઉપાસનાને છોડીને બીજે કોઈ જ ઉપાય પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે ન હોવાથી; પરમપદના પ્રાપ્તક શ્રી વીતરાગપરમાત્મા જ મહાન છે. બુદ્ધાદિ કોઈ પણ મહાન નથી. તેથી આ શ્રી વીતરાગપરમાત્મા જ પૂજ્ય છે, આ

પરમાત્મા જ સ્મરણીય છે અને આ પરમાત્મા જ આદરપૂર્વક સેવનીય છે. શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની જ તેઓશ્રીની પરમતારક આજ્ઞા મુજબ અષ્ટપ્રકારી વગેરે દ્રવ્યપૂજા અને ચૈત્યવન્દનાદિ સ્વરૂપ ભાવપૂજા કરવી જોઈએ. તેમ જ દરેક ધર્માનુષ્ઠાનાદિ કરતી વખતે શ્રીવીતરાગપરમાત્માની આજ્ઞાનું મુખ્યપણે સ્મરણ કરવા દ્વારા તેઓશ્રીનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. અને જ્યારે પણ આજ્ઞા માનવી હોય ત્યારે શ્રી વીતરાગપરમાત્માની જ આજ્ઞા માનવા સ્વરૂપ તેઓશ્રીની જ સેવા કરવી જોઈએ. આથી જ ગ્રન્થકાર પરમર્ષિ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ફરમાવે છે કે તમારામાં જો ચેતના છે તો આ જ શ્રીવીતરાગપરમાત્માના શાસનમાં ભક્તિ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ તેઓશ્રીના જ શાસન(વચન)ને આરાધવું જોઈએ. શરીરમાં જ્યાં સુધી ચેતના છે ત્યાં સુધી શ્રીવીતરાગપરમાત્માના શાસનની આરાધના સિવાય બીજી કંઈ પણ કરવાજેવું નથી. ચેતનાનો એકમાત્ર ઉપયોગ જ એ છે. શ્રી તીર્થકરભગવાનનું મહત્ત્વ સમજાયા પછી સમજણની સાર્થકતા એમાં જ રહી છે.... ॥૪-૩૧॥

ભક્તિની ઉપાદેયતાને તેના ફળના વર્ણનથી જણાવાય છે —

સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

ભક્તિ ભાગવતી બીજં પરમાનન્દસમ્પદામ્ ॥૪-૩૨॥

“શ્રુતસમુદ્રનું અવગાહન કરવાથી મને આ સાર-રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ભગવાન શ્રીવીતરાગપરમાત્માની ભક્તિ મોક્ષનું બીજ છે.” - આ પ્રમાણે છેલ્લા શ્લોકનો અર્થ છે. ગ્રન્થકાર પરમર્ષિએ આ શ્લોકમાં ચોથી બત્રીશીનો સાર વર્ણવ્યો છે.

શ્રી જિનેશ્વર દેવોને છોડીને અન્ય કોઈ પણ દેવમાં મહત્ત્વ સિદ્ધ થતું નથી. માત્ર શ્રી જિનેશ્વરદેવમાં જ પારમાર્થિક મહત્ત્વ છે. એ પણ માત્ર બાહ્ય સંપદાને લઈને નથી; પરન્તુ અવિસંવાદી(મોક્ષસ્વરૂપ ફળને પ્રાપ્ત કરાવનારા) વચનને લઈને જ છે. આ સંસારથી મુક્ત બની પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માના જ વચનની આરાધના સિવાય બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી. ભગવાન શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માની ભક્તિ; પરમાર્થથી તો તેઓશ્રીના પરમતારક વચનની આરાધનામાં જ રહેલી છે. સમસ્ત દ્વાદશાઙ્ગીની રચના પરમપદની પ્રાપ્તિના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી થયેલી છે. મુમુક્ષુ આત્માઓને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે શ્રી વીતરાગપરમાત્માની આજ્ઞાની આરાધના કર્ષી રીતે કરવી જોઈએ, તેનું વિસ્તારથી એમાં વર્ણન છે. આવા શ્રુતસમુદ્રનું અવગાહન કરવાથી જે સાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે. અન્તે શ્રી અરિહન્તપરમાત્માની એ ભક્તિ કરવા દ્વારા આપણે પરમાનન્દના ભોક્તા બની રહીએ એ જ એક શુભાભિલાષા... ॥૪-૩૨॥

॥ ઇતિ શ્રીજિનમહત્ત્વ-દ્વાત્રિંશિકા ॥

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

~~આત્મચરિત્તમુક્તિસાધન~~ ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

